

**Veranderende Vrijtijdsbesteding en Cultuurhistorisch
erfgoed**

Museum Slot Loevestein, veranderende representaties van het verleden, 1985-2007

Changing Leisure and Cultural Heritage

Museum Slot Loevestein, changing representations of the past, 1985-2007

Masterscriptie

Open Universiteit Nederland

Faculteit Algemene Cultuurwetenschappen

Zaltbommel, augustus 2008

Irene Diependaal - Meijer

Tjalkstraat 33

5301 VV

Zaltbommel

irediependaal@hotmail.com

Studentnummer: 834784205

Scriptiebegeleider : dr. F. Inklaar

Examinator : prof. dr. L.H.M. Wessels

“In het jaar 1952, bijna zes eeuwen nadat het begon, verstomt om Loevestein het allerlaatste, zij het nu nog slechts papieren krijgsmansgedruis.

In dat jaar schrijven de generaals Loevestein als verdedigingswerk af en geven het in handen van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het wordt – een taak die overigens reeds in 1952 begon – langzaam van zijn opgelopen wonden ontdaan en in overeenstemming gebracht met dat wat thans zijn waarachtig wezen is; dat van stil en oud historisch monument. Dat laatste is het nu wel geheel. En het ziet er ook naar uit dat dit blijven zal. Wat in genen dele wil zeggen, dat dit ook werkelijk zo zal zijn. Dit slot leeft nog, en alles wat leeft kan het veranderen. En als alles wat leeft, hoeft het niet geleerd te hebben van alles wat hiervoor is geschied. Niemand kan voorspellen wat er in de komende zes eeuwen, waarin na de restauratie menselijkerwijs gesproken weer staan kan, met of in dit slot gebeuren zal”.¹

Peter van Andel 1972

¹P. van Andel, *Zes eeuwen Loevestein* (Woudrichem 1972) 212, 213.

INHOUDSOPGAVE

Woord vooraf.....	7
HOOFDSTUK 1	10
VRIJETIJD	10
1.1 Inleiding.....	10
1.2 Karakteristieken van de alledaagse werkelijkheid.....	10
1.3 Het begrip “vrijetijd”	12
1.4 Veranderende maatschappelijke verhoudingen in Nederland	14
1.4.1 Verruiming van de mogelijkheden van vrijetijdsbesteding en cultuurconsumptie.....	16
1.5 Omvang van de vrijetijd	18
1.6 Institutionalisering van de vrijetijd.....	20
1.7 Vrijetijd, maar dan wel beschaafd	21
1.7.1 Sociaal milieu en vrijetijd.....	23
1.7.2 Sociale posities en vrijetijd	24
1.8 Samenvatting	25
HOOFDSTUK 2	26
VRIJETIJSBESTEDING	26
2.1 Inleiding	26
2.2.1 Substitutiethese	26
2.2.2 Competentiethese.....	27
2.2.3 De vertrouwingstheze	28
2.3 Tijdsbestedingsonderzoek.....	29
2.4 Vrijetijd.....	30
2.5 Mobiliteit	31
2.6 Overheid en vrijetijd	32
2.7 Werkgelegenheid	32
2.8 Economisch perspectief.....	33
2.9 Samenvatting	34
HOOFDSTUK 3	35
VRIJETIJSBESTEDING EN CULTUURHISTORISCH ERFGOED.....	35
3.1 Inleiding.....	35
3.2 Vormen van vrijetijdsbesteding.....	35
3.2.1 Lezen.....	36
3.2.2 Moderne media	37
3.2.3 Sociale contacten	38
3.2.4 Maatschappelijke participatie	38
3.2.5 Uitgaan.....	39
3.2.5.1 Vakanties en dagtochten	40
3.2.5.2 We gaan even naar de stad.....	42
3.2.5.3 Natuur	43
3.2.6 Cultuurhistorisch erfgoed	43
3.2.6.1 Landschappelijk cultuurhistorisch erfgoed.....	44
3.2.6.3 Historische binnensteden	47
3.2.6.4 Archieven.....	47
3.2.6.5 Archeologie.....	48
3.2.6.6 Historische verenigingen en vriendenorganisaties	49
3.2.7 Sport en bewegen.....	49
3.3 De theses en het cultuurhistorische erfgoed	50

3.4	Beleveniseconomie	52
3.5	Samenvatting	53
	HOOFDSTUK 4	55
	CULTUURHISTORISCH ERFGOED	55
4.1	Inleiding	55
4.2	Cultuur	55
4.2.1	Cultuurpolitiek	57
4.2.2	Cultuurhistorie en cultuurgeschiedenis	58
4.3	Cultuurhistorisch erfgoed	60
4.4	Mondialisering en culturele identiteit	61
4.5	Nationale identiteit	63
4.6	Veranderend historisch besef	65
4.7	Historische ervaringen	66
4.8	Culturele infrastructuur	67
4.9	Samenvatting	68
	HOOFDSTUK 5	69
	SLOT LOEVESTEIN 1985 - 1995	69
5.1	Inleiding	69
5.2.1	Monumentenwet en waardstelling	71
5.3	Toeristische geschiedenis	71
5.4	De overheid en de verzelfstandiging	73
5.5	Organisatie Slot Loevestein	74
5.5.1	Financiën	75
5.5.2	Stichting Vrienden van het Slot Loevestein	75
5.5.3	Historische Werkgroep Loevesteyn	76
5.6	Tentoonstellingen en presentaties	76
5.6.1	Rondom Loevestein	77
5.6.2	Openstelling	78
5.6.3	Rondleidingen	78
5.6.4	Bijeenkomsten, ontvangsten, bezoeken en concerten	79
5.6.5	Herkenbaarheid voor het publiek	79
5.7	Restauratie	80
5.8	Gebruik van de Kapel	80
5.9	Onderzoek en publicaties	81
5.10	Uitbreiding en restauratie van de verzameling	82
5.11	Samenwerkingsverbanden	82
5.13	Samenvatting	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	HOOFDSTUK 6	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	SLOT LOEVESTEIN 1995 - 2007	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.1	Inleiding	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.2	Verzelfstandiging	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.3	Organisatie Museum Slot Loevestein	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.3.1	Stichting Vrienden van het Slot Loevestein	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.3.2	Historische Werkgroep Loevesteyn	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4	Beleid en activiteiten Stichting Museum Slot Loevestein 1995-2007	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	Bladwijzer niet gedefinieerd.	
6.4.1	Middeleeuwen	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.2	Staatsgevangenis	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

6.4.3	Hollandse Waterlinie	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.4	Soldatenhuisjes	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.5	Slot Loevestein als platvorm voor levende geschiedenis	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.6	Slot Loevestein en Cultuur	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.7	Rondleidingen en speurtochten, gebruik van de kapel	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.9	Educatie	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.4.10	Archief en Collectiebeheer	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.5.	Onderzoek en digitale documentatie.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.6	Nationaal en internationaal belang	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.7	Communicatie	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.7.1	Promotie.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.7.2	Vrienden van Slot Loevestein.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.7.3	Internet en televisie.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.8.1	MUSIS	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.8.2	MuseumMonitor	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.9	Samenwerkingsverbanden	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.10	Bezoekersaantallen 1995-2007	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.10.1	Bezoekers uit het onderwijs.....	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.11	Bereikbaarheid en veiligheid	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.12	Loevestein als Lieu de mémoire	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
6.13	Samenvatting	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	CONCLUSIE	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	LITERATUURLIJST	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	BIJLAGE 1	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	ONDERZOEKEN NAAR CULTUURHISTORISCHE BELANGSTELLING EN TIJDSBESTEDINGSONDERZOEK	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	BIJLAGE 2	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	BIJLAGE 3	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	BIJLAGE 4	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
	BIJLAGE 5	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

Woord vooraf

In de zomer van 2006 zag ik het einde naderen van de studie cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Het werd tijd om over een scriptieonderwerp na te denken. Op zoek naar een idee kwam ik al surfend op het internet op de site van Slot Loevestein. Ik besloot om contact op te nemen want misschien lag er hier wel een onderwerp op de plank dat zou kunnen dienen als scriptieonderwerp. Helaas was dat niet het geval. Maar als vrijwilliger was ik van harte welkom. Toch is Slot Loevestein het onderwerp geworden van mijn scriptie maar dan in een veel contemporainere context dan ik in eerste instantie voor ogen had.

De tijd is dit afgelopen jaar omgevlogen of om met Hugo de Groot te spreken Hora Ruit. Ik heb veel gedaan en al doende geleerd om te schrijven en te vertellen. Sinds begin 2008 ben ik werkzaam als gids op Slot Loevestein. Ik ondervind regelmatig in de praktijk hoezeer de vrijetijdsbesteding is veranderd ten opzichte van de tijd toen ik zelf kind was. Toch blijven sommige dingen van alle tijden zoals de manier waarop mensen geboeid kunnen raken door geschiedenis en verhalen die daarmee te maken hebben. Voor mij de allermooiste ervaring op Slot Loevestein is om, in de kamer waar Hugo de Groot gevangen heeft gezeten, voor een doodstil publiek het spannende verhaal van zijn ontsnapping uit Loevestein te vertellen.

Ik wil graag van deze gelegenheid gebruik maken om de medewerkers van Slot Loevestein te bedanken voor hun hulp en luisterend oor. In het bijzonder Ben Bregman, Agnes de Jong en Annemarie van Amstel en natuurlijk mijn collega gidsen. Janny Bloembergen voor het aangeven van de richting die ik met deze scriptie op zou moeten gaan en Frank Inklaar omdat hij mij vanaf het begin het vertrouwen heeft gegeven dat de onderzoeksvraag van deze masterscriptie door mij beantwoord zou worden. Mijn man Henk voor zijn steun, hij heeft mij altijd gestimuleerd om door te zetten op de vele momenten in de afgelopen jaren dat ik liever had willen stoppen met de studie. Mijn kinderen die mijn verhalen hebben aangehoord, gelezen en mij van advies hebben gediend. In het bijzonder Sander, die streng maar rechtvaardig mij iedere keer weer op het juiste spoor heeft gezet. En last but not least mijn studiegenoten Mieke en Meia.

Irene Diependaal

Zaltbommel, augustus 2008

Inleiding

In deze scriptie wil ik onderzoeken hoe cultuurhistorisch erfgoed is gepositioneerd op de markt van vrijetijdsbesteding. Daarbij richt ik mij in het bijzonder op één speciaal cultuurhistorisch monument, het Museum Slot Loevestein te Poederrijen.

De onderzoeksvraag van deze scriptie is: Op welke manier hebben de veranderingen in de vrijetijdssector gedurende de periode 1985 - 2007 invloed gehad op het beleid en de visie waarmee en de wijze waarop het cultuurhistorische erfgoed van Museum Slot Loevestein wordt gepresenteerd?

Lukt het cultuurhistorische instellingen om hun positie binnen de uitbreidende markt van vrijetijdsbesteding te behouden en zien ze mogelijkheden om meer bezoekers te trekken? Hoe houdt Slot Loevestein zijn bezoekers geboeid met dezelfde historische thematiek en wat is daarvoor nodig?

In de vrijetijdssector is de afgelopen decennia veel veranderd door de toegenomen welvaart, stijging van het opleidingsniveau, ontwikkelingen op het vlak van de technologie, communicatie en transport. Het bezoeken van musea, monumenten en archieven is één van de vele andere activiteiten die mensen in hun vrije tijd kunnen ondernemen.

Met dit onderzoek wil ik een bijdrage leveren aan de kennis die we hebben over vrijetijdsbesteding in relatie tot het cultuurhistorische erfgoed. Dit cultuurwetenschappelijk onderzoek voegt daarmee toe aan de kennis die we hebben over cultuurhistorisch erfgoed en vrijetijdsbesteding omdat de effecten van processen en maatregelen op lokaal niveau worden beschreven.

Het onderzoek bestaat uit drie delen. Hoofdstuk 1, 2 en 3 gaan in op vrijetijd en vrijetijdsbesteding. Hoofdstuk 4 behandelt het begrip cultuurhistorisch erfgoed. Hoofdstuk 5 heeft Slot Loevestein in de periode 1985 - 1995 als onderwerp. Hoofdstuk 6 heeft Slot Loevestein in periode 1995 tot 2007 als onderwerp.

De periode 1985 – 2007 is gekozen omdat in 1985 de nota *Museumbeleid* van het ministerie van Wetenschap, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) is gepresenteerd. Naar aanleiding van deze nota is in 1989 gestart met een onderzoek naar de externe verzelfstandiging van de rijksmusea en de rijksmuseale diensten. Dit heeft geresulteerd in de verzelfstandiging van een aantal rijksmusea waaronder Slot Loevestein.

In deze studie heb ik buiten al het andere onderzoeksmateriaal gebruik gemaakt van beleidsnota's op het gebied van vrijetijdsbesteding en het cultuurhistorische erfgoed, cijfermateriaal van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), waaronder het tijdsbestedingsonderzoek en van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Met betrekking tot Slot Loevestein is gebruik gemaakt van de jaarverslagen en beleidsplannen en onderzoeken zoals gepubliceerd in de MuseumMonitor. Daarnaast waren diverse internetsites van nut zoals die van Slot Loevestein, de Hollandse Waterlinie, Erfgoed Nederland, de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), Geofort, de Nederlandse Kastelenstichting, Erfgoed Gelderland, Gelders Archief, entoen.nu over de canon van Nederland, Rivierenland, het internet voor Gelderse Musea (IGEM), het SCP en CBS, Natuurmonumenten en de stichting ARK. Voor het onderdeel re-enactment zijn de internet sites geraadpleegd van de Napoleontische associatie der Nederlanden en de Vereniging voor Militaire Living History.

Het onderzoek sluit aan bij het curriculum van de Open Universiteit in het bijzonder bij de modules *Denken over cultuur*, *Nederland moderniseert, 1948 - 1973*, *Techniek als cultuurverschijnsel*, *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum* en *Historiografie*.

HOOFDSTUK 1

VRIJETIJD

1.1 Inleiding

In de twintigste eeuw werd Nederland een geïndustrialiseerd land. Na de Tweede Wereldoorlog steeg de welvaart en vindt er op politiek en economisch gebied een herschikking plaats. Daardoor werden de mogelijkheden op het gebied van het onderwijs verruimd en veranderden maatschappelijke verhoudingen.² Door de fiets, de auto en het vliegtuig werden we steeds mobieler en ook op deze manier verdwenen er grenzen. “De auto voor de arbeider” werd het symbool van de welvaart voor iedereen. Door het toenemen van het autobezit werd de actieradius van huishoudens vergroot, zowel fysiek als mentaal. Door nieuwe media zoals televisie en later de personal computer kwam de wereld en dus ook cultuur in de breedste zin van het woord in de huiskamer. Ook het aanzien van Nederland veranderde, niet alleen door het groeiende wegennet, maar ook door de na de Tweede Wereldoorlog gebouwde slaapsteden.

Al deze ontwikkelingen hadden en hebben hun invloed op de tijdsbesteding van de Nederlander. Vrijtijdsbesteding in de vorm van sport, entertainment, kunst, cultuur, natuur en recreatie is na de Tweede Wereldoorlog een van de snelst groeiende economische activiteiten. In dit hoofdstuk wil ik ingaan op wat het begrip “vrijtijd” inhoudt en hoe er over vrijtijdsbesteding is gedacht.

1.2 Karakteristieken van de alledaagse werkelijkheid

De tijd die we op een dag te besteden hebben, kent een bepaalde ordening. Dit heeft te maken met het bioritme van de mens en met de behoefte om handelen op anderen af te stemmen en dus samen dingen te kunnen doen. Zoals werken, eten, gezinsleven etc. Daarnaast is er nog de behoefte om individuele routines op te bouwen. Mensen vinden niet iedere dag uit wat belangrijk is voor ze. Dat zou teveel energie kosten. In plaats daarvan vertrouwen ze grotendeels zonder zich daarvan bewust te zijn op routines, gewoontes en vaste patronen. Deze drie factoren bioritme, afstemming met anderen en

² K. Schuyt, E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 23,24.

individuele routines zijn de achtergronden voor het ontstaan van “collectieve ritmes”. Daaromheen bouwen individuen hun eigen individuele routines op. Collectieve ritmes en individuele routines liggen grotendeels in elkaars verlengde, maar lopen niet helemaal parallel.³ De alledaagse werkelijkheid kent een aantal karakteristieken, door J. Lengkeek ook wel “werkelijkheidsparameters” genoemd.⁴ Andere werkelijkheden – en daarmee dus ook vrijetijd – ontstaan wanneer er afwijkingen optreden in die werkelijkheidsparameters.

Parameters zijn:

- Bewustzijnsspanning. In het alledaagse leven is een bepaalde mate van waakzaamheid en stress nodig voor het uitvoeren van de (verplichte) taken. In onze vrijetijd variëren we die bewustzijnsspanning, meestal laten we onze waakzaamheid verslappen en ontspannen we, soms echter voeren we hem juist hoog op. Door een bungyjump of kanotocht op een wilde rivier worden we even zo in beslag genomen, dat we onze alledaagse beslommeringen helemaal vergeten.
- Opschorten. Het alledaagse leven wordt gedomineerd door doelgericht handelen. Aandacht voor zaken die niet vallen binnen de taken die men heeft te verrichten wordt tijdelijk opgeschort. Twijfel, angst en fascinatie voor ogenschijnlijk nutteloze zaken worden zoveel mogelijk buiten gesloten. In de vrijetijd is er meer ruimte voor omgang met levensvragen en het najagen van persoonlijke interesses.
- De vanzelfsprekende ervaring van onszelf. In het dagelijkse leven is het contact met het eigen lichaam beperkt. In veel vormen van vrijetijdsbesteding staat dat contact juist centraal sport, bewegen, seksualiteit, dans, zonnen.
- De omgang met anderen. Contacten met anderen in het dagelijkse leven zijn doelgericht, of vloeien voort uit zaken die we in het alledaagse leven moeten verrichten. In de vrijetijd gaan we op zoek naar andere sociale werelden:

³ K. Breedveld, A. van den Broek, www.tijdsbesteding.nl.

⁴ J. Lengkeek, ‘Bestaat vrijetijd?’, *Vrijetijd en Samenleving* 13 (1) (1995) 57 e.v.

J. Lengkeek, *Vakantie van het leven. Over het belang van recreatie en toerisme* (Amsterdam/ Meppel 1996) 120.

netwerken van zelfgekozen vrienden en geestverwanten, maar ook kennismaking met andere culturen en gemeenschappen tijdens onze vakantie.

- Tijd. Het alledaagse leven wordt gedomineerd door het ritme van de klok en het routinematig afwerken van een patroon van eten, slapen en werken. In de vrijetijd, zeker tijdens langere vakanties, ervaren we weer ander tijdspatronen en kan een ander tijdbesef ontstaan. Kunnen mensen die “tijd” of zelfs de dag in de week vergeten. De agenda dwang verdwijnt, we ervaren het dag/nachtritme van de natuur, de seizoenen, het ritme van de getijden.
- Ruimte. In onze vrijetijd bewegen we ons in andere dan alledaagse omgevingen. Hoe vreemder die omgeving, des te groter is de afstand tot het alledaagse, des te vrijer we ons kunnen voelen.⁵

Het is helemaal niet uitgesloten dat we ook in de vrijetijd met normale tijdpatronen (en wachttijden!) te maken hebben, of doelgerichte contacten onderhouden. De vrijetijd blijft onderdeel van de sociale werkelijkheid. De parameters geven aan op welke dimensies veranderingen kunnen leiden tot een ervaring van vrijetijd. De parameters kunnen worden vergeleken met regelknoppen die, naarmate ze verder worden opgedraaid, een sterkere vrijetijdservaring opleveren.⁶

1.3 Het begrip “vrijetijd”

Hield men in de vijftiende eeuw door het hoge aantal (semi) kerkelijke feestdagen ongeveer tweehonderdvijftig werkdagen over, in de loop van de zeventiende eeuw werden dit er meer dan driehonderd. Ook het arbeidstempo nam aanzienlijk toe. Engelse boeren oogstten in het begin van de negentiende eeuw liefst viermaal zoveel als hun middeleeuwse collega's hoewel de technieken die ze gebruikten elkaar weinig ontliepen. In het West-Europa van voor de achttiende eeuw was het besef van tijd vooral gebaseerd op de seizoenen, de stand van de zon, de maan en de seizoensgebonden activiteiten. Zowel de boeren als de arbeiders kenden een zekere mate van vrijheid wat betreft hun dagindeling. Hier kwam verandering in met het ontstaan van de moderne industrialisering in Engeland in de achttiende eeuw. In Nederland begon deze verandering in de negentiende eeuw. Maar niet van de ene op de

⁵ J. Lengkeek, J. Philipsen, 'Ervaringsdoeltypen Waddengebieden', *Recreatie en Toerisme* 8 (2) (1998) 6,7.

⁶ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 29, 30.

andere dag. Grote groepen arbeiders in de fabrieken weigerden zich neer te leggen bij de (tijds)discipline en gingen in de oogsttijd op het land werken of vertrokken zodra ze genoeg geld hadden verdiend. Net als in de fase van de huisindustrie. Hier botsten de belangen van de arbeiders met hun agrarische achtergrond en de utilitaristische en op regelmaat en maximalisering van de winst ingestelde burgerij.

Op taalkundig gebied wordt er in de Engelse taalgebieden onderscheid gemaakt tussen “free time” en “leisure”. In de Franse taalgebieden tussen “temps libre” en “loisir”, in de Duitse taalgebieden tussen Freizeit en Muße, in de Spaanse taalgebieden spreekt men van “tiempo libre” en “ocio”. Free time, Freizeit, temps libre, tiempo libre staan voor een tijds categorie. Terwijl leisure, Muße, loisir en ocio meer staan voor de kwaliteit van de activiteit. Het Nederlandse begrip “vrijetijd” omvat deze twee verschillende betekenissen die in de ons omringende landen taalkundig worden gescheiden. Welke betekenis er wordt bedoeld hangt in belangrijke mate af van de context waarin de term “vrijetijd” wordt gebruikt. De verschillende betekenissen hebben in het alledaagse spraakgebruik uiteenlopende consequenties. Mensen bezoeken een kerk, besturen een politieke partij, zetten zich in als vrijwilliger in hun vrijetijd. Dit doet men in zijn of haar “vrijetijd” maar dit zal niet altijd worden gezien als vrijetijdsbesteding. Het past niet in het culturele perspectief om deze bezigheden, onder de noemer van vrijetijdsbesteding, gelijk te schakelen aan bijvoorbeeld de sportbeoefening, een uitstapje of cafébezoek.⁷

Deze dubbele betekenis van het begrip “vrijetijd” is ontstaan in de negentiende eeuw tijdens de verbreiding van het industriële arbeidsbestel en de opkomst van de moderne burgerlijke rechtsstaat. De eerste ontwikkeling was de maatschappelijke institutionalisering van het tijdscontract als standaardmodel voor de organisatie van arbeid. De tweede ontwikkeling was dat de arbeiders, althans in formeel opzicht, “vrij” werden. Vrijetijd ging vervolgens staan voor de tijd die arbeiders niet verhuurd hadden aan de werkgever en waar ze dus, althans in formeel-juridisch opzicht, vrij over konden beschikken.⁸

⁷ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 22.

⁸ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 22, 23.

1.4 Veranderende maatschappelijke verhoudingen in Nederland

Het duurde tot na de Eerste Wereldoorlog voordat vrijetijd, in de zin van tijd voor de werknemer om te besteden zoals hij dat zelf wenst, daadwerkelijk iets voorstelde. Het bleek lastig voor werkgevers het vrije karakter van de niet-arbeidstijd te respecteren. In Nederland werd de achturige werkdag officieel een feit met de Arbeidswet van 1919, om vervolgens in de jaren daarna in de praktijk weer snel te worden ingeperkt.⁹

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Nederland een sterk verzuilde samenleving. Het dagelijkse bestaan was grotendeels georganiseerd op levensbeschouwelijke grondslag. Katholieken, protestanten en socialisten hadden elk hun eigen politieke partijen, hun eigen werkorganisaties, hun eigen culturele verenigingen en hun eigen vormen van vermaak. Tijdens de oorlog waren de meeste politieke en sociale organisaties verboden en hadden als gevolg daarvan nauwelijks of niet hun functie kunnen uitoefenen. Daarom was er na de oorlog in 1945 sprake van een verwarrende situatie. Er werden initiatieven genomen om het hele sociale en politieke bestel te vernieuwen maar er werden ook pogingen gedaan om de vooroorlogse verhoudingen zo snel mogelijk te herstellen. De hervormingsdrang kon met een beroep op de noodzaak van wederopbouw gemakkelijk worden ingetoomd.¹⁰ Volgens de meeste historici en sociologen stonden de eerste naoorlogse jaren in teken van tucht en ascese en kregen de vernieuwers daardoor weinig kans.¹¹ Veranderingen en vernieuwingen kwamen volgens hen pas later op gang, namelijk aan het eind van de jaren vijftig en uitlopend op een definitieve doorbraak in de jaren zestig. K. Schuyt en E. Taverne zijn het daar niet mee eens omdat ze een ander, namelijk een macro-economisch perspectief hanteren. Zij zien 1948 als de start van een lange periode van economische groei met de daarbij behorende verandering in denken. De veranderingen die in de jaren vijftig en zestig plaats vonden zijn daar mee verbonden. Dus niet de jaren vijftig als domein van de verstarde verzuiling en de doorbraak door provo's en studentenacties in de jaren zestig. Vanuit dit macro-economisch perspectief gezien verandert er al veel in de jaren vijftig. Bijvoorbeeld de inrichting van het landschap: de wegenbouw, de ruilverkavelingen en de stadsuitbreidingen. De oprichting van nieuwe

⁹ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 23.

¹⁰ A. Dieleman, 'Tussen restauratie en vernieuwing' in: Th. Beckers en H. Mommaas ed., *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden /Antwerpen 1991) 74, 75.

¹¹ J.C.H. Blom, *Crisis en herstel. Tien studies over Nederland 1930 – 1950* (Rotterdam 1989).

instituties zoals de Sociaal Economische Raad (SER), Centraal Planbureau (CPB). Omdat de godsdienstige tegenstellingen en ideologieën minder zwaar wogen op deze terreinen kon hier vooruitgang worden geboekt. Iedereen was er van overtuigd dat Nederland er weer bovenop moest komen en men kon op deze gebieden tot consensus komen. De financiële steun van Amerika na de oorlog heeft daar zeker aan bijgedragen. Volgens de historicus B.G.J. de Graaff en ook K. Schuyt en E.Taverne begon de vernieuwingsdrang al ruim vóór de oorlog. De oorlog, de restauratie en de wederopbouw onderbraken en vertraagden nu juist die hervormingsgezindheid. De vernieuwingsdrang stak pas de kop weer op toen de grootste oorlogsschade en het ergste materiële gebrek waren verholpen.¹² Anderen wijzen in dit verband op de doorbrekende en democratische werking van de oorlogservaringen.¹³ Door de primaire zorg van herstel en wederopbouw kon de invloed hiervan tijdelijk aan banden worden gelegd. Maar toen de meeste problemen waren overwonnen en de welvaart begon te stijgen, deed de bevrijdingsmentaliteit uit de oorlogsjaren zich opnieuw gelden. Hoewel de interpretatie van de restauratie en de uitleg van de oorzaken dus verschilt, stemt het geschetste beeld overeen: restauratie en ascese in de jaren direct na de oorlog, doorbraak, liberalisering en democratisering in de jaren zestig en “onderhuidse” veranderingen in de tussen liggende jaren.

De historicus J.C.H. Blom zegt dat door welvaart en de verstedelijking er “erosie” is opgetreden in het gemeenschapsleven en dat dit proces na 1955 in een stroomversnelling raakte.¹⁴ De politicoloog S. Stuurman wijst op de snelle stijging tussen 1955 en 1960 van het aantal bromfietsen, televisietoestellen en het bierverbruik.¹⁵ Het zijn tekenen dat het dagelijkse leefpatroon ging veranderen. Tegelijkertijd verloor het gezin als socialiserende instantie terrein aan de school, de media en de groeiende subculturen van de jeugd. De jaren vijftig zijn de jaren van de groei van de verzorgingstaat. Er verschenen nieuwe beroepen in het onderwijs, de welzijnszorg en de communicatiesector. De universitaire studierichtingen en de HBO-opleidingen gaven een sterke uitbreiding te zien waarbij vooral de sociale

¹² B.G.J. de Graaff, ‘Bloms kleine oorlog. Om de betekenis en belang van de bezettingstijd’, *De Gids* 1985 -1 552 -563.

¹³ H. de Liagre Böhl, G. van Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam: een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989) 154 – 160.

¹⁴ J.C.H. Blom, *Crisis en herstel. Tien studies over Nederland 1930 – 1950* (Rotterdam 1989).

¹⁵ S. Stuurman, ‘Het zwarte gat in de jaren vijftig’, *Kleio*, 1984 – 25 /8, 6 – 13.

wetenschappen in belang toenamen.¹⁶ De binding aan een duidelijk stelsel van concrete waarden, normen en betekenissen verdween. Daarvoor kwam in de plaats een oriëntatie op abstracte beginselen waarvan, afhankelijk van de situatie, verschillende waarden en normen konden en mochten worden afgeleid.¹⁷ De versnelde industrialisatie bracht een ingrijpende verandering in de beroepsstructuur teweeg, dat had een aanzienlijke urbanisatie tot gevolg, die zich niet alleen uitte in een trek naar de grote stad maar ook in een verstedelijking van de plattelandsgemeenten.¹⁸

Met de oliecrisis in 1973 kwam er een einde aan het proces van versnelde industrialisatie en brak er een periode van inflatie en stagnatie aan. Jaren van depressie en oplopende werkloosheid volgden, die een dieptepunt bereikten in 1985/1986. Op een groot aantal kenmerken is de samenleving en de cultuur na 1973 totaal veranderd.¹⁹ Daarbij valt te denken aan de flexibilisering van arbeid, de verspreiding van informatie- en communicatietechnologie, de samenstelling van huishoudens en de vele eenpersoonshuishoudens. De vergroting van de actieradius en aan de massaficering van het vliegverkeer. De verzakelijking, de terugtrekkende overheid en het marktgerichte denken.

1.4.1 Verruiming van de mogelijkheden van vrijetijdsbesteding en cultuurconsumptie

Op politiek gebied is het Nederland van direct na de Tweede Wereldoorlog een burgerlijk-verzuilde samenleving met als belangrijkste kenmerken: sociale rust, geografische stabiliteit en passiviteit aan de “onderkant” van de maatschappij. Maar langzamerhand werd deze “verzuilingsmentaliteit” ondermijnd. De op harmonie en compromis ingestelde elite van het verzuilde bestel begon “terrein” te verliezen aan de basis, die stond te dringen om mee te praten en mee te beslissen.

De overheid heeft een belangrijke rol gespeeld in verruiming van de mogelijkheden op het gebied van vrijetijdsbesteding en cultuurconsumptie. Doordat de overheid meer geld te besteden had werden er op sociaal-cultureel gebied veel activiteiten ontplooid. Het aanbod van cultuur werd aanzienlijk verbreed en grote groepen van de bevolking

¹⁶ F. Simons, L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn 1987).

¹⁷ A. Dieleman, ‘Tussen restauratie en vernieuwing’ in: Th. Beckers en H. Mommaas ed., *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden /Antwerpen 1991) 61.

¹⁸ F.P. Gout, ‘Het socio-culturele leven in Nederland 1945-1980’ in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel XV* (Bussum 1979) 345, 348.

¹⁹ K. Schuyt, E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 526.

kwamen in aanraking met voorheen voor hen onbereikbare cultuuruitingen. In 1965 kwam het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk tot stand, symbool voor de groeiende zorg van de overheid voor de vrijetijdsbesteding van de burgers. Het was de tijd van de aanleg van grootschalige sportaccommodaties en recreatiegebieden. Steeds omvangrijker wordende subsidiestromen gingen richting culturele initiatieven en naar de ondersteuning van allerlei vormen van niet-commercieel particulier initiatief. In de periode 1970 – 1980 vond er een verdubbeling plaats van overheidsuitgaven op de terreinen van cultuur, sport en recreatie.²⁰

De industriële productie zorgde voor een overvloed aan consumptieartikelen die binnen het bereik van steeds meer mensen kwamen. Oorspronkelijk ambachtelijke producten werden massaal en betrekkelijk goedkoop vervaardigd, waarbij voor marktonderzoek en stimulering van de verkoop in de vorm van reclame en de mogelijkheid van koop op afbetaling een belangrijke plaats werd ingeruimd. Producten zoals auto's, televisietoestellen, platenspelers en fototoestellen werden geïntroduceerd en daarna in hoog tempo verbeterd en verfraaid. Uitvindingen als de televisie, de platenspeler op muziekgebied en geavanceerde druktechnieken in de literatuur en de beeldende kunst zorgden voor een massale verspreiding van cultuur zoals reproducties en afbeeldingen van meesterwerken op gebruiksvoorwerpen: Breughel op een koektrommeltje, Andy Warhol op een poster aan de muur en plastic boodschappentassen met Mondriaan. Cultuurpessimisten zagen in deze ontwikkeling een ernstig gevaar en vreesden voor oppervlakkigheid van onze cultuur. Daartegenover beweerde o.a. de socioloog E.A. Shills dat “cultuur” slechts het voorrecht was geweest van enkelen en dat de massacultuur grote groepen van de bevolking in de gelegenheid stelde cultuurproducten tot zich te nemen in welke vorm dan ook. Zo bracht de televisie toneelstukken en films in de huiskamer die de meeste mensen anders nooit zouden hebben bereikt. De pocket- en paperbackeditie populariseerden de literatuur en de platenindustrie maakte ook de klassieke muziek toegankelijk. De aandacht voor de vrijetijdsbesteding ging gaandeweg over in een meer expliciete ideologie van de “zich ontplooiende mens”. De belangstelling van overheidswege voor onderwijs, vormingwerk en welzijnszorg nam toe. De overheid wilde de burger zijn vrijetijd nuttig laten besteden. Bestaande particuliere instellingen op het gebied van volksontwikkeling, zoals dat toen nog heette – de Volksuniversiteit en de plaatselijke verenigingen van de Maatschappij tot Nut van

²⁰ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 291.

't Algemeen (NUT) en het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvrienden (NIVON) – kregen forse subsidies. In het club- en buurthuiswerk, kreeg een nieuwe tak van welzijnswerk, het opbouwwerk, een belangrijke plaats. Het vormingswerk dat werd gedaan op vormingcentra en volkshogescholen, werd hierdoor begunstigd.²¹ In de jaren zeventig is de overheid door de economische stagnatie minder gemakkelijk bereid tot financiering van op de begroting drukkende voorzieningen. Er wordt ook wel gesproken van de “matte jaren zeventig”. Daarmee bedoeld men dat er zich op het culturele vlak weinig nieuwe ontwikkelingen hebben voltrokken.²² In de jaren tachtig wordt de overheid gevraagd terug te treden om de marktsector meer ruimte te geven. De overheid begon zichzelf ook steeds minder te zien als de alwetende en alles overziende top van de samenleving. In de jaren negentig zet deze tendens door en krijgt de overheid een nieuwe rol, als regisseur of als spelbepaler in een proces van netwerksturing.²³

De collectieve, particuliere en commerciële bemoeienis met de vrijetijd leidde tot een indrukwekkende expansie van de mogelijkheden voor de besteding van de vrijetijd.

1.5 Omvang van de vrijetijd

Vrijetijd is van alle tijden, al verschilt de hoeveelheid vrijetijd die mensen ter beschikking stond. In het pre-industriële tijdperk is de scheiding tussen arbeidstijd en vrijetijd nog vaag. Maar waarschijnlijk had de arbeider in die tijd meer vrijetijd dan de arbeider in het industriële tijdperk. Men kende een groot aantal heiligendagen en het werk was sterk afhankelijk van daglicht, aanvoerstromen en weersomstandigheden.

Aan het begin van de twintigste eeuw was een arbeidstijd van tien uur per dag voor arbeiders normaal, met alleen de zondag als vrije dag. Met de invoering van de achturedag in 1919 ontstond dan ook een eerste aanzet voor wat we nu de vrijetijd noemen. In de landbouw waren de uren, zeker voor kleine agrariërs, nog langer. Temeer omdat de kleine boeren vaak ook nog een fabrieksbaan hadden om het inkomen aan te vullen. In 1921 werd een nieuwe arbeidwet van kracht, die bepaalde dat de zaterdagmiddag vrij was en een werkweek niet langer dan 48 uur mocht zijn. In 1957

²¹ F.P. Gout, ‘Het socio-culturele leven in Nederland 1945- 1980’ in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden deel XV* (Bussum 1979) 351-353.

²² Ibidem, 365.

²³ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 291.

werd de Algemene ouderdomswet (AOW) ingevoerd die pensionering op 65 jarige leeftijd de norm maakte. In 1962 werd de vrije zaterdag van kracht en in 1966 ontstond, in navolging van CAO afspraken, de wettelijke, doorbetaalde vakantie (in 1963 kende 82% van de werknemers al een in een CAO vastgelegd vakantieverlof). In de CAO's werden vakantieafspraken gemaakt die veel verder gingen dan de wettelijk verplichte vakantieduur. Deze wetten waren van toepassing op mensen in loondienst en dus niet van toepassing op boeren, kleine zelfstandigen en personen die werkzaam zijn in de vrije beroepen. Naast de vrijetijd als gevolg van (wettelijke) afspraken zijn er in de twintigste eeuw ook een aantal periodes van min of meer gedwongen vrijetijd. Voorbeelden zijn de arbeidsduurverkorting als middel tot crisisbestrijding in de jaren dertig en de massale werkloosheid in de jaren zeventig. Om de werkloosheid te bestrijden werden vanaf eind zeventig jaren ook steeds meer afspraken gemaakt met betrekking tot een 36-urige werkweek, al dan niet in de vorm van arbeidstijdverkorting (ATV) en vervroegde uittreding (VUT). Grote groepen werknemers kregen hierdoor extra en eerder vrijetijd. Dit is inmiddels aan het veranderen en de tendens is dat mensen weer langer zullen moeten blijven werken. De "moderne" werknemer maakt veel overuren en komt voortdurend tijd te kort.

In de loop van de twintigste eeuw, in het bijzonder na de Tweede Wereldoorlog, is het aantal vrij te besteden uren voor steeds grotere groepen sterk toegenomen. Aan de andere kant is voor de categorie mensen die werk, huishouden en de opvoeding van kinderen combineren de vrijetijd afgenomen. Daarbij komt dat de betekenis van bepaalde tradities die handelingen en gedragingen als vanzelfsprekend voorschreven, is afgenomen. In combinatie met de inkomensgroei, de grotere mobiliteit en het hogere opleidingsniveau heeft dit tot gevolg dat vrijetijdsbesteding veel individueler is geworden. Er is een "meerkeuzesamenleving" ontstaan, waarin mensen min of meer gedwongen zijn om berekend (calculerend) om te gaan met hun vrijetijd en kiezen voor de beleving die op dat moment in hun leven, bij de mensen om hen heen en bij hun beurs past.²⁴

²⁴ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 130.

1.6 Institutionaliserings van de vrijetijd

De institutionalisering van de beschikbare vrijetijd is geen vanzelfsprekend proces geweest. In de loop van de tijd hebben verschillende groepen en instanties een verschillende kijk gehad op vrij zijn. Na de Tweede Wereldoorlog hebben vier ontwikkelingen bijgedragen tot een verdere generalisering en de daarmee verbonden institutionalisering van de vrijetijd. In de eerste plaats raakt, dankzij de moderne arbeidswetgeving en de daarmee verbonden institutionalisering van de arbeidstijd, het besef van de inherente relatie tussen de vrijetijd enerzijds en de inrichting van het productieproces anderzijds op de achtergrond. De oorspronkelijke betekenis van de vrijetijd, als tijd gevrijwaard van de zeggenschap van de werkgever, raakt veralgemeniseerd tot “arbeidsvrijetijd”: de tijd vrij van verplichtingen. De vrijetijd krijgt een bredere maar tegelijkertijd ook in politiek opzicht neutralere connotatie als de tijd van de individuele keuzevrijheid.²⁵ In de tweede plaats stijgt de welvaart en daarmee het surplus aan geld en energie dat kan worden besteed aan de vrijetijd. Tussen 1950 en 1970 verviervoudigen de consumptieve bestedingen. In lijn hiermee neemt de vraag toe naar ontspannende en animerende diensten, producten en omgevingen. Ten derde stijgt, vooral na de Tweede Wereldoorlog, het aantal arbeidsvrije uren. Tenslotte wordt de vrijetijd onderwerp van bemoeienis van de kant van een groeiende hoeveelheid commerciële, maar bovenal ook particuliere en publieke organisaties en instellingen: naast de kroeg, de kermis en de bioscoop ook de sportvereniging, de bibliotheek, de natuurvereniging en de schouwburg. Vrijetijd komt als een zelfstandig element op de markt voor goederen en diensten en krijgt haar eigen plek toegewezen in stad en land, of het nu gaat om theaters, buurthuizen, speeltuinen, sportvelden of recreatieterreinen. Vrijetijd is nu een algemeen en zelfstandig levensdomein, naast de wereld van zorg en arbeid.²⁶

²⁵ Het is in die betekenis dat de vrijetijd vervolgens object wordt van studie van de zijde van “kritische wetenschappers” die benadrukken hoe vrijetijd slecht in schijn “vrij” is, en feitelijk in dienst staat van de kapitalistische arbeids- en consumptiedwang. Zie voor voorbeelden onder meer Habermas (1973) en Rojek (1985).

²⁶ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 25, 26.

1.7 Vrijetijd, maar dan wel beschaafd

Vrijetijd is van oudsher onderwerp van debat over de desastreuze stand van de geestelijke volksgezondheid, over moraal, over cultureel verval, over culturele vervlakking, de noodzaak van alternatieve vormen van vrijetijdsbesteding, heropvoeding en controle. Voor sommige mensen was er niet genoeg vrijetijd, omdat ze niet toekwamen aan culturele verheffing, politieke organisatievorming, burgerschap of de zorg voor het gezin. Voor anderen werd het snel te veel gevonden omdat ze zich zouden vervelen of zich overgeven aan kroeglopen, voor de televisie hangen of ander nietsnutterij.

Voor de burgerij was het aan het begin van de twintigste eeuw dus de vraag wat de opkomende arbeidersklasse met die vrijetijd zou (moeten) gaan doen. Daarmee kwam de vrijetijd terecht in het vaarwater van het al oudere “beschavingsoffensief”. De vrijetijd was weliswaar nodig om de “handwerkers” voldoende ruimte te geven hun “geest en gemoed te verheffen”, maar tegelijkertijd ontstond het gevaar dat de arbeiders die tijd niet naar burgerlijke maatstaven zouden besteden. Ze zouden kunnen vervallen tot volks- of commercieel vermaak. Beide ontwikkelingen konden, zo was de verwachting, de redelijk-zedelijke leefstijl en het culturele gezag van de burgerij ondermijnen.²⁷ De term “beschavingsoffensief” is enigszins misleidend omdat het een overdachte strategie suggereert die er echter niet was. Het was meer een samenloop van initiatieven waarvan de grondgedachten stoelden op morele principes die gedeeld werden door een dominante meerderheid in politiek en samenleving. Het “beschavingsoffensief” uitte zich op meerdere terreinen. Goed geregelde volkshuisvesting, gezondheidszorg, onderwijsvoorzieningen en sociale zorg dienden sociale misstanden en ontworteling tegen te gaan. Datzelfde doel dienden restrictieve maatregelen in de culturele sfeer. Moderne uitingen zoals toneel, muziek, dans en film werden met zorg over de vermeende negatieve invloed op de zedelijkheid omgeven. Bioscoopvoorstellingen bijvoorbeeld kwamen onder invloed van gemeentelijke keuringsinstanties.²⁸ Vrijetijd moest dus niet alleen worden veroverd op de werkgevers (de strijd om de arbeidstijd), tegelijkertijd moest ze worden veroverd op de volkse

²⁷ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000)22, 23.

²⁸ E. Smulders, H. Wijffjes, ‘De radio, De ontwikkeling van de radio in de periode ± 1850 – 1950’ in: *Techniek als cultuurverschijnsel*, casusboek (Heerlen 1996) 215.

“zeden en gewoonten” en het “platte” commerciële vermaak; de vrijetijd moest “beschaafd” worden. Het is in die strijd om de goede smaak dat de vrijetijd vervolgens haar betekenis krijgt van ontspanning, verpozing en vermaak. Over smaak valt niet te twisten, zo luidt het adagium. De oorspronkelijke betekenis daarvan is niet dat er zoveel smaken zijn als zinnen, integendeel. Over smaak valt niet te twisten omdat die vanzelf sprak, althans voor wie begiftigd was met de juiste opvoeding en instelling.²⁹ De burgerij had aan het einde van de negentiende eeuw een zekere vrijheidsmarge verworven met musiceren, causeren en lezen in huiselijke kring, was druk doende om zich de regels van nieuwe vermaaksvormen als toerisme en sport eigen te maken en had zich in het publieke domein afgeschermd in verenigingen, sociëteiten, theaters en parken. De morele paniek onder de burgerij werd aanvankelijk zeker gevoed door de overtuiging dat de strijdbare voorhoede van het proletariaat niet van zins was om de burgerlijke braafheid en huiselijkheid te volgen en zich neer te leggen bij een volgens de regels van een standenmaatschappij georganiseerd vermaak. In het anonieme *Manifest aan de Nederlansche loonslaven* uit 1892 luidde het dan ook:

“De belangstelling van de heeren voor wat wij met onze vrijetijd gaan doen, komt te laat. De heeren hebben van den hunne al een zeer slecht gebruik gemaakt, wij zullen die beter besteden. Onze vrijetijd zal ten dienste onzer mede- arbeiders, ten dienste der menschheid komen. We willen mensch zijn en aan onze roeping beantwoorden.”

Maar de belangstelling van de “heeren” werd juist gewekt door de strijd om de eigen tijd van het proletariaat en stond daarmee aan de bron van de wetenschappelijke belangstelling voor vrijetijd. Zeker tot de jaren zestig was een lange reeks van volksontwikkelaars en volksverheffers, van cultuurpessimisten en cultuurspreiders, van leiders van vakbeweging, jeugdbeweging, politieke en kerkelijke organisaties bevangen door de vrees dat de arbeiders of het volk of de massa of de jeugd of de onmaatschappelijken geen verantwoord en zinvol gebruik zouden maken van deze nieuwe vrijheid. Steeds opnieuw bij een (verwachte) sprongsgewijze toename van de hoeveelheid vrijetijd van diverse bevolkingsgroepen en bij de introductie van een nieuwe vrijetijdspraktijk stak de vrees weer de kop op: bij de invoering van de achturedag in 1919, bij de discussie over arbeidsduurverkorting als middel tot

²⁹ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 23.

crisisbestrijding in de jaren dertig, bij het algemeen worden van regelingen voor betaalde vakantie na de Tweede Wereldoorlog, bij het van kracht worden van de vrije zaterdag in het begin van de jaren zestig, bij de toegenomen vrijheid van jongeren in de jaren vijftig en zestig, bij de massale werkloosheid in de jaren zeventig en tachtig. Maar ook tijdens de opkomst en verbreiding van sport, kamperen, natuurrecreatie, dansen, film, radio, televisie, bij de introductie van Amerikaanse muziek, dans, film en genotsmiddelen, het doordringen van “moderne” stedelijke vermaaksvormen op het platteland, de opkomst van het commerciële vermaak ten koste van culturele vorming, werd het maatschappelijke debat in eerste instantie beheerst door de angst voor misbruik en onaangepast gedrag.³⁰

1.7.1 Sociaal milieu en vrijetijd

Er is verschil in levensstijl tussen mensen die op verschillende treden van de maatschappelijke ladder staan en door die verschillende levensstijlen zijn er verschillen op te merken in de recreatiepatronen. Beroep, inkomen en opleiding, maar ook sociale posities zoals leeftijd, geslacht, politieke en godsdienstige overtuigingen zijn van invloed op hoe iemands leven is ingericht. Eentonigheid van werk kan iemand ertoe brengen zijn behoefte aan afwisseling en ontspanning speciaal in zijn vrijetijd te zoeken. Geestelijke en/of lichamelijk zwaar werk brengt iemand er juist toe om zijn vrijetijd zo luchtig en ontspannen mogelijk door te brengen. De vaardigheden die iemand door het beroep dat hij of zij uitoefent beheerst kunnen een opmaat zijn voor de bezigheden in de vrijetijd. Maar dat hoeft zeker niet altijd het geval te zijn. Inkomen lijkt een natuurlijke grens aan de mogelijkheden die iemand heeft om zijn vrijetijd te besteden. Maar toch blijkt dat, behalve voor de hele armen, een relatief gegeven te zijn. Als mensen iets echt graag willen hebben, zoals in het verleden een radio of nu een flat-screen televisie of een dure hobby willen beoefenen dan weten ze meestal het geld er voor wel te vinden. De opleiding die iemand heeft gevolgd is van fundamenteel belang voor de wijze waarop vrijetijd wordt besteed en vaak valt die vrijetijdsbesteding samen met het beroep van iemand. De aard van de opleiding maakt bepaalde vormen van ontspanning toegankelijker dan andere. In de aard van de opleiding ligt ook de vorming van iemand besloten en dat is voor iemand met een vmbo- achtergrond nu eenmaal anders dan voor

³⁰ Th. Beckers en H. Mommaas ed., *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden / Antwerpen 1991) 3.

iemand met een universitaire opleiding. En daarmee ook de sociale vooroordelen, houdingen en opvattingen over allerhande zaken. Op haast ieder gebied van de vrijetijdsbesteding kan de invloed van school een rol spelen. Op de sport die iemand kiest, op de boeken die er al dan niet worden gelezen, de culturele belangstelling die al dan niet wordt ontwikkeld en de voorkeuren voor vakantiebesteding.³¹

1.7.2 Sociale posities en vrijetijd

In het dagelijkse leven maken mensen deel uit van meerdere sociale systemen zoals het gezin, de familie, de buurt, de school, het werk, de kerk en de sportvereniging. In al die systemen nemen ze sociale posities in. In het dagelijkse leven van mensen wisselen sommige sociale posities elkaar in tijd en plaats af. Bijvoorbeeld werknemer/gezinslid, leerling/werknemer wanneer ze zich van het ene sociale systeem naar het andere sociale systeem bewegen. Al deze systemen beïnvloeden elkaar en daarbij komt dat in de moderne tijd het contact tussen de verschillende klassen of standen intensiever is geworden en daardoor zijn manieren van leven van elkaar overgenomen of verdwenen. Aan de andere kant blijft de behoefte tot onderscheid bestaan en wordt deze in de verschillende sociale klassen vaak extra benadrukt. Dit zien we ook in de vrijetijdsbesteding terug. In de lagere klassen ontstaat vaak de wens om de hogere klassen te imiteren. In de hogere klassen de wens zich te blijven onderscheiden. Maar het is de middenstand die het meest gevoelig is voor sociale en culturele ontwikkelingen omdat deze nieuwe ontwikkelingen hen de gelegenheid bieden een aanval te doen op de gevestigde belangen van de hogere klassen. De laatsten zullen, als verdedigers van die belangen, een bewust conservatisme laten zien en elke verandering als verdacht en gevaarlijk beschouwen. De lagere standen zullen meestal een aanpassing aan het leven van de middenstand naleven.³²

³¹ J. de Haan, 'Vrijetijdsbesteding in Nederland' in: Th. Beckers en H. Mommaas (ed.), *Het vraagstuk van den vrijen tijd, 60 jaar onderzoek naar vrijetijd* (Leiden /Antwerpen 1991) 174 – 177.

³² H. Mommaas, *Moderniteit, vrije tijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. (Utrecht 1993) 176.

1.8 Samenvatting

Onder invloed van de toegenomen welvaart is er steeds meer vrijetijd en mogelijkheden om die vrijetijd te besteden. Na de Tweede Wereldoorlog werd vrijetijd een recht en was het begrip niet meer weg te denken uit het maatschappelijke leven. Tijdsbesteding en de verhouding tussen werktijd en vrijetijd geven een beeld van hoe het dagelijkse leven is ingericht. Vrijetijd is de tijd die we over hebben na onze verplichtingen zoals werk, opleiding, zorgtaken en persoonlijke verzorging zoals slapen en eten.³³ De vrijetijd die we nu hebben en de manier waarop we die nu kunnen besteden is een optelsom van keuzes en onderhandelingsuitkomsten van individuen en van maatschappelijke organisaties.

³³ K. Breedveld, A. van den Broek, www.tijdsbesteding.nl.

HOOFDSTUK 2

VRIJETIJSBESTEDING

2.1 Inleiding

De veranderingen in de vrijetijdsbesteding kunnen we toetsen aan de substitutie-, competentie en vertrossingthesen. Deze geven samen met het tijdsbestedingsonderzoek de mogelijkheid om de verandering van de vrijetijdsbesteding te duiden. In dit hoofdstuk bespreek ik de thesen, in hoofdstuk drie komen de verschillende vormen van vrijetijdsbesteding aan de orde, waarna ik met behulp van deze thesen een verklaring hoop te kunnen geven voor veranderingen in de vrijetijdsbesteding in samenhang met cultuurhistorisch erfgoed.

Het tijdsbestedingsonderzoek is de belangrijkste bron van empirische gegevens over tijdpatronen. Daarna komen de groei van de mobiliteit, de sociale en de economische aspecten van de vrijetijdsbesteding aan de orde.

2.2 Substitutie-, competentie- en vertrossingthesen

W.P. Knulst formuleert in *Van vaudeville tot video* drie hypothesen die het veranderende gedrag rond vrijetijdsbesteding in relatie tot het cultuurhistorische erfgoed zouden kunnen verklaren. De substitutie-, competentie- en vertrossingthesen, zeggen iets over de manier en de redenen waarom mensen hun vrijetijdsbesteding op een bepaalde manier invullen.³⁴

2.2.1 Substitutiethese

Om hun beschikkingsmacht over het aanbod van amusement en vermaak te vergroten, substitueren individuen bij een welvaartsstijging vermaak buitenshuis door voorzieningen in de huiselijke kring.

Een vorm van substitutie is dat mensen niet alleen in arbeid maar ook in vrijetijd een steeds hoger rendement van hun productie zoeken en daarom ook in hun vrijetijd menselijke inspanning vervangen door machines. Omdat vrije uren door de gestegen

³⁴ W.P. Knulst, *Vaudeville tot video, Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989) 31-47.

lonen duurder zijn geworden zal men ernaar streven de gestegen arbeidsproductiviteit ook in de vrije uren te realiseren door meer machines aan te schaffen.³⁵ De econoom T. Scitovsky wijst op een ontwikkeling naar een steeds overheersender rol van apparaten als productiemiddelen van het amusement. Zowel het productiestelsel als het consumptiepatroon zijn erop gericht behoeften te bevredigen. De behoefte aan het opheffen van ongemak en de behoefte aan opwindende ervaringen worden beide gestild door de aankoop van comfort.³⁶ De socioloog J. Gershuny wijst erop dat huishoudens bij een toenemende welvaart niet het volume van hun consumptie van diensten hebben opgevoerd, maar dat zij voortdurend meer diensten voor eigen gebruik zijn gaan voortbrengen. De prijs van diensten waar geen machines aan te pas komen, zoals culturele uitvoeringen, zal relatief sterker gaan stijgen naarmate een arbeidsbesparend apparaat door automatisering in het productieproces goedkoper kan worden aangeboden. Televisie, audio- en videoapparatuur en de computer zijn voorbeelden van productiemiddelen die particuliere huishoudens in staat hebben gesteld consumptieve dienstverlening uit de marktsector te substitueren. Het voordeel voor de eindgebruiker is dat hij de productie optimaal kan afstemmen op zijn particuliere omstandigheden en behoeften. Dit geeft hem tegen minimale inspanningen de beschikking over een flexibele persoonlijke voorziening.³⁷

2.2.2 Competentiethese

Door een langere scholing neemt de culturele competentie onder het publiek toe en zal de vraag naar cultuurgoederen stijgen. Diverse CBS en MuseumMonitor onderzoeken laten zien dat personen met een hogere opleiding meer belangstelling hebben voor kunst, literatuur en cultuurhistorie. De verklaring hiervoor kan zijn dat de hiervoor benodigde vaardigheden worden aangeleerd in het onderwijs. Het verband tussen opleidingsniveau en cultuurdeelname komt steeds vrij sterk in onderzoeken naar voren. Het gevolgd hebben van een middelbare of hogere opleiding is op zich overigens nog geen voldoende voorwaarde voor culturele belangstelling. Maar opleiding in samenhang met cultuuroverdracht vanuit het ouderlijke huis en de vriendenkring zijn van grote betekenis. Naarmate meer mensen over een hoger opleidingsniveau beschikken zou de

³⁵ S.B. Linder, *The Harried Leisure Class* (New York 1971) 34-35, 74-75.

³⁶ T. Scitovsky, *The joyless economy: an inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction* (Oxford 1976) 58-79, 233-234.

³⁷ J.I. Gershuny, *Social innovation and the division of labour* (Oxford 1983).

cultuurdeelname dan ook moeten toenemen.³⁸ Volgens Maslow worden mensen meer ontvankelijk voor culturele ervaringen naarmate zij hun behoefte aan bestaanszekerheid sterker bevredigd weten. Dus eerst voeding, beschutting, veiligheid en sociaal respect en dan geestelijk en culturele ontplooiing.³⁹

2.2.3 De vertrossingsthese

Een stijgende welvaart geeft de consument de keuze om ofwel zijn consumptieve vaardigheden te vergroten ofwel het volume van zijn amusement uit te breiden. Aangezien de meeste consumenten voor directe in plaats van voor uitgestelde genoegens kiezen is er een gulzig, maar oppervlakkig consumptiepatroon ontstaan met een steeds grotere behoefte aan direct aansprekende vormen van vermaak.

Onder invloed van technische ontwikkelingen en een stijgende welvaart kunnen consumenten op eenvoudige manier grote hoeveelheden amusement tot zich nemen. De econoom S.B. Linder stelt dat een consument door de aanschaf van apparatuur het volume en de verscheidenheid van het amusement weliswaar kan uitbreiden, maar dat deze daardoor minder tijd en geduld overhoudt voor bezigheden die concentratie en oefening vereisen. Met de keuze voor een efficiënt, goederenintensief consumptiepatroon beperken mensen dus ook hun mogelijkheden.⁴⁰

T. Scitovsky meent dat de efficiency en de inventiviteit in het Amerikaanse productiesysteem gericht zijn op bevrediging van de behoefte aan comfort en dat dit ten koste is gegaan van de verscheidenheid. De productie van die verscheidenheid (die kleine series en unieke producten impliceert) kan niet in gelijk tempo worden opgevoerd, omdat de kosten hiervan relatief steeds hoger zijn geworden. In de consumptie van dagelijkse, gestandaardiseerde gebruiksgoederen raakt de individuele behoefte aan afwisseling onderbedeeld. Dan gaan mensen de verveling verdrijven door hun consumptie van comfort verder op te drijven.⁴¹

De communicatiewetenschappers H.M. McLuhan en N. Postman zijn eveneens van mening dat consumenten bij grotere keuzemogelijkheden zullen kiezen voor direct

³⁸ R. Wippler, *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag* (Assen 1968) 138-139.

³⁹ A.H. Maslow, *Motivatie en persoonlijkheid* (Rotterdam 1981) hoofdstuk 4.

⁴⁰ S.B. Linder, *The Harried Leisure Class* (New York 1971) hoofdstuk 7 en 8.

⁴¹ T. Scitovsky, *The joyless economy : an inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction* (Oxford 1976) 258-263.

aansprekende stimuli ten nadele van die stimuli die een beroep doen op hun intellectuele vermogens.

McLuhan verdedigt de stelling dat de opmars van audiovisuele media de continuïteit van de cultuur juist zal herstellen. De cultuur zou volgens hem sinds de uitvinding van de boekdrukkunst te eenzijdig zijn gedomineerd door de denk- en uitdrukkingpatronen van de geschreven taal. De algemene verspreiding van elektronische gereproduceerde klanken en beelden zal naar zijn mening bijdragen aan een doorbreking van het gefragmenteerde bewustzijn. Er zal een nieuwe eenheid tussen klank-, beeld- en taaltokens tot stand kunnen komen. Hierdoor zouden de verschillende zintuiglijke potenties van de mens, evenals vóór de periode van de boekdrukkunst op een evenwichtiger manier tot ontwikkeling kunnen komen.⁴²

2.3 Tijdsbestedingsonderzoek

Onderzoek naar tijdsbesteding op landelijke schaal werd in Nederland voor het eerst verricht door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) van november 1955 tot januari 1956. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) laat deze tijdsbestedingsonderzoeken (TBO's) sinds 1975 om de vijf jaar uitvoeren. Bijlage 1 geeft inzicht in de procedure die het SCP hanteert. Op het meest abstracte niveau van tijdsbesteding zijn drie typen activiteiten te onderscheiden: verplichtingen (betaald werk, opleiding en zorgtaken), persoonlijke verzorging (zoals slapen en eten) en vrijetijd (alle activiteiten anders dan verplichtingen en persoonlijke verzorging). In het tijdsbestedingsonderzoek van 2005 zien we dat persoonlijke verzorging met 76,2 uur het grootste segment is van de honderdachtenzestig uur die we in een week tot onze beschikking hebben, daarna komt vrijetijd met 44,7 uur en verplichtingen met 44,3 uur (zie bijlage 2 fig. 2.1).⁴³ In het segment vrijetijd is mediagebruik - lezen, tv, audio, computeren - met negentien uur per week veruit de meest gekozen vrijetijdsbesteding. Nederlanders brengen ruim 40% van hun vrijetijd met mediagebruik door, vooral met televisiekijken. Het onderhouden van sociale contacten - bij elkaar op visite gaan, zo maar wat met elkaar praten en telefoneren - vormt met ruim negen uur per week in grootte de tweede vrijetijdsbesteding, het beoefenen van allerlei hobby's is met

⁴² M. McLuhan, *Understanding media, the extensions of man* (New York 1966).

N. Postman, *Wij amuseren ons kapot: de geestdodende werking van de beeldbuis* (Houten 1986).

⁴³ K. Breedveld, A. van den Broek, www.tijdsbesteding.nl.

wekelijks zes uur een goede derde. Nederlanders gaan 2,7 uur per week uit, sporten en bewegen 2,6 uur per week, vrijwilligerswerk, mantelzorg en kerkgang vragen bijna twee uur per week (zie bijlage 2 fig. 2.2).⁴⁴ De omvang van de vrijetijd van de Nederlandse bevolking is vanaf 1975 vrijwel stabiel gebleven. Alleen in de periode tussen 1980 en 1985 is deze gestegen, waarschijnlijk ten gevolge van de hoge werkeloosheid in die jaren. In de periode daarna daalde de gemiddelde hoeveelheid vrijetijd zelfs tot onder het niveau van 1975. Achter dit gemiddeld stabiele patroon zijn wel veranderingen per sociale groep waar te nemen

2.4 Vrijetijd

Ondanks dat de omvang van de vrijetijd stabiel is gebleven is de bevolkingsgroep tussen de twintig en vijftig jaar sinds 1975 door verschillende oorzaken meer tijd kwijt voor al haar werkzaamheden samen.⁴⁵ De gemiddelde jaarlijkse arbeidsduur is afgenomen maar werkenden hebben naast hun betaalde werk steeds vaker andere “verplichtingen”. Er zijn meer gehuwde vrouwen gaan werken zonder een even groot deel van hun onbetaalde werk af te stoten. Het aantal personen dat twee of meer taken op het gebied van studie, betaald werk of huishoudelijke zorg moet combineren, nam daardoor toe van 15% in 1975 tot 38% in 2005.⁴⁶ Voor de meeste mensen in deze groep is er een afname van het aantal vrij te besteden uren.⁴⁷ Maar vooral voor de grote groep hoogopgeleiden in de beroepsbevolking van Nederland is, mede door het gebruik van de computer, het onderscheid tussen werktijd en vrijetijd minder duidelijk geworden.⁴⁸ Voor deze groep geldt dat hun netto vrijetijd sinds de jaren zeventig met circa 4 uur per week is teruggelopen (bijlage 2 fig. 2.3). Beroepsarbeid vindt bovendien plaats in een levensperiode waarin ook ander “carrières” in het leven, zoals trouwen of samenwonen, kinderen krijgen en starten op de woningmarkt veel tijd en aandacht vergen. Daarbij is het gemiddelde huishouden in de afgelopen decennia kleiner geworden. In 1960 waren er 28 huishoudens per 100 Nederlanders, begin jaren negentig waren dat 41

⁴⁴ K. Breedveld, A. van den Broek, www.tijdsbesteding.nl.

⁴⁵ R.S. Batenburg, W.P. Knulst, *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig* (Rijswijk 1993).

⁴⁶ Als personen aan een bepaalde verplichting op het gebied van betaald werk of huishoudelijke zorg wekelijks tenminste twaalf uur besteden of op het gebied van studie tenminste vijf uur, is dit als taak meegeteld.

⁴⁷ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig*, Het culturele draagvlak 3 (Rijswijk 1997) 18.

⁴⁸ Tracy Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 8, 9.

huishoudens per 100 Nederlanders. Door de langere studieduur en daarmee uitstel van de vorming van een gezin enerzijds en het verhoogde aantal echtscheidingen anderzijds stijgt het aantal Nederlanders dat alleen woont, vooral ook weer in de leeftijdsklasse 20-49 jaar. Daarnaast daalde het gemiddelde aantal kinderen per gezin.⁴⁹ In grote huishoudens kunnen de huishoudelijke taken nog onder velen verdeeld worden of doet één het werk voor velen. Alleenstaanden moeten alle taken zelf uitvoeren zonder dat daar verder iemand anders van profiteert.⁵⁰ Bij verschillende achtergrondkenmerken is de uitkomst anders. Werkende vrouwen met een parttime baan en zonder kinderen hebben waarschijnlijk evenveel vrijetijd als huisvrouwen. Ouderen boven de vijftig hebben over het algemeen meer vrijetijd dan jongeren, maar ook niet altijd. Naast het contrast tussen jong en oud, is de verdeling werk en vrijetijd over de opleidingsklassen in algemene termen hoe lager opgeleid, hoe minder druk.

2.5 Mobiliteit

Tussen 1896 en de Tweede Wereldoorlog groeide het totale autobezit in Nederland van 2 tot ongeveer 90.000 auto's. Vanaf 1950 groeide het autobezit jaarlijks met 40.000 auto's.⁵¹ Tussen 1960 en 1970 groeide de toename het hardst (bijlage 2 fig. 2.4, 2.5). Er kwamen in die periode kleinere, in Europa gefabriceerde auto's op de markt die daardoor minder duur waren. Ook ontwikkelde zich een goede tweedehands-automarkt en het inruilen van auto's werd een vast gebruik. Zo werd de auto bereikbaar voor iedereen.⁵²

In analyses van verkeer en vervoer wordt de mobiliteitsontwikkeling in verband gebracht met economische groei, bevolkingstoename, suburbanisatie en schaalvergroting. Deze factoren zijn van belang, maar ook veranderingen in leefpatronen hebben invloed op de mobiliteit. Bijvoorbeeld de toetreding van (gehuwde) vrouwen tot de arbeidsmarkt en het aantal een- en tweepersoonshuishoudens.⁵³ Vrijetijd blijkt in 1985 al het belangrijkste vervoersmotief te zijn, ongeveer zes keer per week

⁴⁹ In 1980 had 43 % van de moeders van veertig jaar drie of meer kinderen, tien jaar later was dat 26 %.

⁵⁰ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997) 18.

⁵¹ J.C. van Ours, *Gezinsconsumptie, in Nederland, 1951-1980* (Meppel 1986) 104.

⁵² K.Schuyt, E. Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 280.

⁵³ R.S. Batenburg, W.P. Knulst, *Sociaal-culturele bewegingen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig* (Rijswijk 1993) 137 -141.

trekt men erop uit (bijlage 2 fig. 2.6).⁵⁴ Door de ontwikkelingen in het vervoer is onze directe omgeving verrijkt met producten en diensten en personen vanuit de rest van de wereld. Tegelijkertijd hebben we zelf de mogelijkheid gekregen met relatief weinig moeite bezoeken te brengen aan plaatsen die tot voor kort vrijwel onbereikbaar waren voor de doorsnee burger.⁵⁵

2.6 Overheid en vrijetijd

De overheid heeft na de Tweede Wereldoorlog tot 1985 in het proces van welvaartstaat naar verzorgingsstaat direct of indirect gunstige voorwaarden geschapen voor een- en tweepersoonshuishoudens, emancipatie, het combineren van taken en de diversificatie van het vrijetijdsgedrag. In het kader van het emancipatiebeleid stimuleerde de overheid de deelnamekansen van vrouwen, niet alleen aan onderwijs en arbeid maar ook aan politiek en vrijetijdsbesteding. Een- en tweepersoonshuishoudens hebben het, als neveneffect van bepaalde overheidsmaatregelen zoals gunstige fiscale voorwaarden, bijstandsuitkeringen, studiefinanciering en huisvestingsbeleid, gemakkelijker gekregen. Subsidies voor culturele, recreatieve en sportieve activiteiten vergemakkelijkten de diversificatie van het individuele vrijetijdsgedrag. Deze subsidies zorgen er voor dat van veel uiteenlopende voorzieningen tegen betrekkelijk geringe kosten gebruik gemaakt kan worden.⁵⁶ Bovendien raakte de overheid betrokken bij de uitbouw van een omvangrijke publieke infrastructuur van vrijetijdsvoorzieningen, maar ook bij de maatschappelijke inpassing van tal van nieuwe met vrijetijd verbonden technologische en marktontwikkelingen.⁵⁷

2.7 Werkgelegenheid

Vrijetijd is gedurende de laatste decennia een min of meer zelfstandige economie geworden, belangrijk voor de werkgelegenheid en de technologische ontwikkeling van een regio. Hierbij moeten we niet alleen denken aan de producten maar ook aan de distributie- en dienstensector. Uit cijfers van de ondernemersorganisatie VNO/NCW

⁵⁴ R.S. Batenburg, W.P. Knulst, *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig* (Rijswijk 1993)33.

⁵⁵ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 212.

⁵⁶ R.S. Batenburg, W.P. Knulst, *Sociaal-culturele beweegredenen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig* (Rijswijk 1993) 12.

⁵⁷ H. Mommaas, oratie (31 oktober 2003).

blijkt dat in de Nederlandse sector van recreatie en toerisme ongeveer 45.000 bedrijven actief zijn. Dat is 10% van het totaal aantal Nederlandse bedrijven. Een groot aandeel daarvan betreft het midden- en kleinbedrijf. Daarbij komt dan nog de mediasector, die haar bestaan ontleent aan producten en diensten die in de vrijetijd worden geconsumeerd. Daarnaast is de “fysieke wereld” van de cultuurparticipatie van belang, van de theaters, (pop) concertzalen, evenementen- en entertainmentcomplexen, plus de daarachter schuilgaande sectoren van culturele productie en distributie. Ook hier gaat het uiteindelijk om een publiek dat in haar vrijetijd gebruik maakt van de aangeboden diensten en producten. Verder zijn ook de speelgoedsector, de sector van de “vrijetijdskleding” en de wereld van de sport van belang.⁵⁸ De culturele industrie is in de smalle definitie die Kloosterman gebruikt de economische activiteiten die verbonden zijn aan de culturele economie. Deze culturele economie is een klein (bijna 2 procent), maar relatief het snelst groeiend deel van de economie. Relatief groeide het aantal banen in de culturele industrie tussen 1993 en 2001 bijna drie keer zo snel als in de totale economie.⁵⁹

2.8 Economisch perspectief

Een samenhangend beeld van het economische belang van vrije tijd is moeilijk te geven. Dat houdt verband met het feit dat economische statistieken tot nu toe niet zijn ontwikkeld vanuit de idee van de vrijetijdsindustrie als een samenhangend domein van werkgelegenheid, technologische ontwikkelingen, investeringen, omzet en bestedingen. Veel bestaande cijferreeksen zijn opgesteld vanuit een traditionele, sectorale indeling, gebaseerd op traditionele opvattingen over de onderlinge hiërarchie en de ordening van de waardeketens. Daarbij worden regelmatig onderdelen van het meervoudige domein van de vrijetijd over- dan wel onderbelicht. Enerzijds bestaat bij eenvoudige optellingen van die gegevens het gevaar van dubbeltellingen. Zo komen culturele statistieken (deels) in toeristische statistieken. Anderzijds is er sprake van een onderbelichting van aspecten. In dat verband valt te denken aan het vrijetijdsaandeel van het verkeer en het vervoer, of aan de omzet en werkgelegenheid van bedrijven in de zakelijke dienstverlening of andere sectoren (projectontwikkelaars, onderzoeks- en

⁵⁸ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 9 - 21.

⁵⁹ A.H.J. Segeren e.a. *Duizend dingen op een dag* (Amsterdam 2004) 68.

adviesbureaus, bouwondernemingen) die zich hebben gespecialiseerd in de sector van vrijetijd. Statistieken leveren dus niet veel meer op dan een onvolledig geheel van impressies op basis van lokale bronnen.⁶⁰

Voor economen is het domein van de vrijetijd een ambigu verschijnsel. Enerzijds wordt de vrijetijd van belang geacht als een bron van recreatie van arbeidkracht en als domein van consumptie. Anderzijds wordt de vrijetijd ook opgevat als een negatieve economische grootheid. De vrijetijd zou als eindpunt in de waardeketen, “parasitair” zijn. Er vindt geen productie plaats van toegevoegde waarde, slechts consumptie van waarde die elders is gecreëerd.⁶¹ Een ander argument is dat teveel vrijetijd de internationale concurrentiekracht van het bedrijfsleven zou aantasten.⁶²

Volgens berekeningen van de vakgroep Vrijtijdsstudies aan de Katholieke Universiteit Brabant geeft het gemiddelde huishouden maar liefst een kwart van zijn inkomen aan vrije tijd uit.⁶³ Dit is ook het resultaat van de cijfers van het CBS. Voor 1996 kwam de berekening uit op ongeveer 76 miljard gulden, ruim een kwart van de totale bestedingen van huishoudens en 15% van de nationale particuliere bestedingen.

2.9 Samenvatting

Politieke verhoudingen in Nederland zijn onder invloed van de economie en de secularisatie veranderd. De overheid heeft door wetgeving op sociaal en cultureel gebied direct of indirect een belangrijke rol gespeeld in de uitbreiding van de mogelijkheden om vrijetijd te besteden. De gestegen welvaart leidde tot een toenemende behoefte aan mogelijkheden in de vrijetijdssector. Deze sector is verhoudingsgewijs sterk gegroeid en het economische belang bijvoorbeeld voor de werkgelegenheid is steeds groter geworden. Door de groei van het aantal auto's is er een nieuwe infrastructuur gekomen in Nederland van wegen, voorzieningen zoals tankstations en de mogelijkheid om verder van het werk te wonen en in je te vestigen in de slaapsteden aan de rand van de stad. Mensen zijn er aan gewend geraakt in de auto te stappen voor hun werk en gingen dat ook steeds meer doen voor huishoudelijke zaken en vrijetijdsbesteding.

⁶⁰ H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 183.

⁶¹ K.G. Debbage, P. Daniels, The Tourist Industry and Economy, in: *The Economic Geography of the Tourist Industry* (London 1998) 17 – 31.

⁶² H. Mommaas m.m.v. M. van den Heuvel en W. Knulst, *De vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 22.

⁶³ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 9 -11.

HOOFDSTUK 3

VRIJETIJDSEBESTEDING EN CULTUURHISTORISCH ERFGOED

3.1 Inleiding

Er zijn in de afgelopen decennia steeds meer mogelijkheden op het gebied van de vrijetijdsbesteding gekomen. Sommige activiteiten zijn nieuw, bijvoorbeeld het gebruik van media als de televisie en computer, andere bouwen voort op eerdere activiteiten zoals winkelen, sport, theater- en horecabezoek. Voor al deze vormen van vrijetijdsbesteding geldt dat ze vooral op het nu zijn gericht. De vrijetijdsbesteding rond het cultuurhistorische erfgoed is daarop een uitzondering. Het erfgoed in de vorm van gebouwen, musea, archieven en landschapsvormen heeft betrekking op het verleden en omvat de materiële en immateriële cultuuruitingen van onze samenleving. Het overgrote deel van het cultuurhistorische erfgoed was privé bezit dat in het publieke domein terecht is gekomen. Vooral in de laatste decennia is de vrijetijdssector, waaronder ook bezoek aan en belangstelling voor cultuurhistorisch erfgoed valt, een belangrijke economische en technologische sector geworden. De substitutie-, competentie- en vertrossingthesen zouden mogelijke verklaringen kunnen geven voor de veranderingen in vrijetijdsbesteding in samenhang met het cultuurhistorische erfgoed.

In dit hoofdstuk ga ik in op de belangrijkste vormen van vrijetijdsbesteding. Hoe hebben de verschillende vormen van vrijetijdsbesteding zich ten opzichte van elkaar of met elkaar ontwikkeld.

3.2 Vormen van vrijetijdsbesteding

We kunnen vrijetijdsbesteding in zeven categorieën samenvatten: lezen van gedrukte media, gebruik van moderne media, sociale contacten, maatschappelijke participatie, uitgaan, sport en bewegen, en andere hobby's.⁶⁴ De laatste categorie blijft in deze scriptie buiten beschouwing. Activiteiten rond het cultuurhistorische erfgoed horen volgens bovenstaande indeling van de vrijetijdsbesteding in de categorie uitgaan.

⁶⁴ K. Breedveld, A. van de Broek e.a. *De tijd als spiegel* (Den Haag 2006) 42.

3.2.1 Lezen

In de jaren vijftig en zestig werd er voor het eerst in alle bevolkingslagen gelezen. In de jaren zeventig wordt de televisie een concurrent voor het lezen. In 1985 is het aantal leesuren meer dan gehalveerd terwijl de vrijetijd juist sterk is toegenomen.⁶⁵ Het aantal boektitels dat op de markt werd gebracht verdubbelde bijna sinds 1955, terwijl de volumeomzet sinds 1970 een bijna dalende trend laat zien, wat betekent dat er minder boeken werden aangeschaft. In 2007 is er echter volgens de stichting Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB) sprake van een stijging. Ruim vijfenveertig miljoen boeken zijn er in dat jaar verkocht. Behalve de grote handelshuizen draaide ook de kleine boekhandel in 2007 goed. Maar het internet is de overtreffende trap van de megaboekhandel, acht à negen procent van de boekverkoop gaat via het internet.⁶⁶ Bibliotheken hebben daarentegen in dat zelfde jaar minder leden en er worden ook minder boeken per keer uitgeleend.

Een publicatie van de Federatie van Nederlandse Journalisten uit 1954 maakt melding van eenenveertig publiekstijdschriften, in 1970 waren dit er nog achtentwintig. Met een groei van zesenvieftig procent is het totale aantal publiekstijdschriften in 1987 weer net zo groot zijn als in 1954.⁶⁷

Sinds 1972 worden er minder kranten (als betaalde oplage) gedrukt dan dat er huishoudens zijn. In 1987 is er per huishouden 0,8 krant tegen 1,12 in 1955. Ook de tijd die wordt besteed aan het lezen van de tijdschriften is afgenomen maar boeken worden na 1995 weer meer lezen.⁶⁸

In het Tijdsbestedingsonderzoek (TBO) van 1975 wordt er 6.1 uur per week aan lezen besteed en in 2005 is dat 3.8 uur(bijlage 3 fig. 3.1).

⁶⁵ W.P. Knulst en G. Kraaykamp e.a., *Leesgewoonten: een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers* (Den Haag 1996)163,164.

⁶⁶ M. van den Eerenbeemt, Internet wakkert leeswoede aan, in: *Volkskrant 15 januari 2008*.

⁶⁷ Omdat een aantal van deze bladen niet is aangesloten bij de Nederlandse Organisatie van Tijdschriftuitgevers is aangesloten en niet kon worden meegeteld, valt de expansie op dit terrein waarschijnlijk nog hoger uit.

⁶⁸ K. Breedveld, A. van de Broek e.a. *De tijd als spiegel* (Den Haag 2006) 43.

3.2.2 *Moderne media*

Er heeft zich vanaf het eerste TBO onderzoek in 1955/1956 een toename in het mediagebruik voorgedaan. Waar radio tot de komst van de televisie een belangrijke rol speelde in de benutting van de vrijetijd is deze sinds 1975 in negentig procent van de tijd een achtergrondmedium bij andere activiteiten. Ook bij andere audioapparatuur is dat het geval. Televisie is sinds de eerste uitzending op 2 oktober 1951 een steeds groter deel van de vrijetijd gaan innemen. Door de televisie zou de huiselijkheid en de culturele participatie zijn verminderd. In een verkenning van de vrijetijdsmarkt in West-Europa op het einde van de jaren zeventig kwamen de Nederlanders helemaal onderaan te staan voor wat het uitgaan betreft. In 1984 was de gang naar een publieke vertoning buitenshuis iets bijzonders geworden. Nederland behoorde in deze periode tot de landen waar de inwoners de meeste kleurentelevisies en audioapparaten in bezit hadden.⁶⁹ Vanaf drie uitzendingen per week is het televisieaanbod gegroeid naar tientallen zenders die vierentwintig uur per dag televisie verzorgen en we kijken in 2006 dan ook gemiddeld ruim drie uur per dag. Televisie had in zijn beginjaren al snel de tweede plaats ingenomen in de vrijetijdsbesteding, anno 2007 staat mediagebruik op de eerste plaats (bijlage 2 fig. 2.2). De tijd besteed aan mediagebruik is vanaf 1975 tot 2005 met ongeveer negentien uur per week stabiel, maar daar binnen is veel veranderd. Door de televisie is cultuur voor iedereen toegankelijk geworden en wordt er minder onderscheid gemaakt tussen hoge en lage cultuur. Daarmee verdwenen ook de waardeoordelen die daaraan verbonden waren over wat goede vrijetijdsbesteding is en wat niet. De productie van populaire cultuur is in vergelijking tot een eeuw geleden veel onafhankelijker geworden van de klassieke en de religieuze cultuur als inspiratiebron.⁷⁰ In 1975–1985 was de personal computer klein en goedkoop genoeg om door consumenten te kunnen worden aangeschaft. In 1985 beschikte 18% en in 2005 87% van de Nederlandse huishoudens over een pc. Sinds het midden van de jaren negentig was de intrede van de pc en het internet in de huiskamer een feit. Sinds 2000 gaat dit ten koste van de televisietijd. Voor het eerst daalt het aantal uren dat Nederlanders televisie kijken, en wel met ruim anderhalf uur per week. In 2005 besteedden Nederlanders een

⁶⁹ W.P. Knulst, M. Kalmijn, P. van Beek, *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdbesteding aan de media in de periode 1975-1985* (Rijswijk/Den Haag 1988) 229-230.

⁷⁰ W.P. Knulst, *Van vaudeville tot video. Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989) 69.

kleine vier uur per week aan informatie en communicatie technologie (bijlage 3 fig. 3.2). Internet is een belangrijke rol in het dagelijkse leven gaan spelen zowel privé als op het werk. Informatica heeft de mensen veranderd, maar het omgekeerde is misschien wel meer waar. De mogelijkheden van informatica zijn heel snel aangepast aan de behoeften van de mens aan contact, kennis, amusement, tips en voordeel.⁷¹ Vooral door onder de jeugd populaire toepassingen zoals msn en hyves is het gebruik van internet sterk gestegen (bijlage 3 fig. 3.3).⁷²

3.2.3 Sociale contacten

Voor het onderhouden van sociale contacten met derden laat het tijdsbestedingsonderzoek een lichte daling zien. Sinds het midden jaren negentig nemen Nederlanders minder de tijd voor huiselijke en sociale contacten zoals visites, feestjes en bellen. Men gaat minder bij elkaar op visite. Er is geen onderzoek gedaan naar de mate waarin huiselijke sociale contacten gecompenseerd worden door meer uithuizig sociaal contact, of bijvoorbeeld door intensiever contact via email en internet. De mobiele telefoon maakte een vergelijkbare maar nog snellere opmars dan de personal computer. Eind 2003 hadden 13,1 miljoen Nederlanders een mobiele telefoon.⁷³

3.2.4 Maatschappelijke participatie

Vrijwilligerswerk zegt iets over het zelfregulerende vermogen van een samenleving en over de maatschappelijke verbanden waarvan burgers deel uit maken, waarin men met elkaar samenwerkt en elkaar ondersteunt. De tijd besteed aan vrijwilligerswerk is sinds het midden van de jaren negentig aan het teruglopen.⁷⁴ Vooral organisaties die afhankelijk zijn van de gezamenlijke inzet van leden, zoals sportverenigingen, kerken en politieke partijen hebben hier last van. Voor deze teruggang kan een aantal oorzaken worden aangewezen. Als eerste de ontkerkelijking, sinds de jaren zestig is het aantal Nederlanders dat bij een kerk betrokken is verminderd. Door het lidmaatschap van een kerk werden mensen eerder gemobiliseerd voor allerlei maatschappelijke en sociale taken. Een tweede oorzaak is gebrek aan tijd, vooral bij werkenden. Vrijwilligerswerk

⁷¹ P. Schnabel, *In het zicht van de toekomst* (Den Haag 2004) 59.

⁷² K. Breedveld, A. van de Broek e.a. *De tijd als spiegel* (Den Haag 2006) 48 – 50.

⁷³ P. Schnabel, Inleiding in: *In het zicht van de toekomst* (Den Haag 2004) 16.

⁷⁴ K. Breedveld, A. van de Broek e.a. *De tijd als spiegel* (Den Haag 2006) 54.

wordt opgeschort tot de derde levensfase waarin mensen over meer vrijetijd beschikken. Ook is er een verschil in mentaliteit tussen de oudere en jongere generaties. Maar er is wél een grote vraag naar vrijwilligers vooral door scholen en in de sportsector.⁷⁵ Toch zijn er in ons land vele vrijwilligersorganisaties actief waar drie miljoen vrijwilligers bij zijn aangesloten.

In tegenstelling tot vrijwilligerswerk kiezen de meeste mensen niet voor het geven van mantelzorg, meestal overkomt het hen. De hulp begint met spontane hand- en spandiensten, maar zo geleidelijk aan nemen steeds meer mensen steeds meer taken over. Voor wat betreft de mantelzorg zou de zorgbereidheid door de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen zijn afgenomen. De afgelopen vijftien jaar is het aantal mensen dat hulp biedt aan hulpbehoevende verwanten en vrienden niet veranderd.⁷⁶

3.2.5 Uitgaan

Tijdens de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog werden er veel meer publieke vermaakgelegenheden bezocht dan vijftwintig jaar later. In 1946 werden per honderd inwoners nog 1.456 bezoeken geteld aan uitgaansgelegenheden zoals bioscopen, sportuitvoeringen, dancings, podiumvoorstellingen, musea en andere. Dat is 2,7 keer meer dan het bezoek dat vijftwintig jaar later in 1970 werd vastgesteld. Maar gelegenheden als restaurants, recreatieparken en musea trokken sinds de jaren vijftig weer meer publiek.⁷⁷ Het aantal restaurants is in de periode 1955- 1985 verdubbeld (bijlage 3 fig.3.4).

Voor wat betreft de institutionele podiumkunsten, zoals muziek, dans en toneel, is een belangrijk verschil met het vooroorlogse bestel dat alle disciplines na de oorlog structureel werden gesubsidieerd. Binnen tien jaar na de oorlog was zo het aantal symfonieorkesten bijna verdubbeld van acht naar vijftien en het aantal dansgroepen gegroeid van nul naar vier. Pas vanaf 1970 ontstonden in de danswereld naast de grote gezelschappen ook kleine dansgroepen.

Bij de toneelgezelschappen zien we in de periode 1955 – 1970 een dalende tendens in de aantallen bezoekers (bijlage 3 fig.3.5), maar minder dan bij de bioscopen en de

⁷⁵ J. Devilee, *Vrijwilligersorganisaties onderzocht, Over het tekort aan vrijwilligers en de wijze van werving en ondersteuning* (Den Haag 2005) 5-7.

⁷⁶ K. Breedveld, A. van de Broek e.a *De tijd als spiegel* (Den Haag 2006) 53.

⁷⁷ Tot circa 1970 bieden de tellingen die over de gemeentelijke gemakbelasting werden bijgehouden, een representatief beeld van het landelijke aantal verkochte kaartjes bij de zogenaamde “gemakbelastinginstellingen”.

musical/revue. Bij de revue, musical, beroepstoneel en concertuitvoeringen zijn overigens van jaar tot jaar schommelingen waar te nemen. Waarschijnlijk moeten deze fluctuaties aan het aanbod worden toegeschreven. Ook hier tekende zich de grootste teruggang af tussen de jaren vijftig en de jaren zeventig. Het aantal belangstellenden voor alle podiumkunsten samen en ook voor revue en show lijkt zich sinds de jaren zeventig te hebben gestabiliseerd of zich te hebben hersteld. Dat geldt in het bijzonder voor klassieke concerten en opera. Ook moderne dans laat een vrijwel constante stijging zien. Amusementmuziek en operette, musical en revue hebben ten opzichte van tien jaar geleden drie tot vier keer zoveel bezoekers getrokken.⁷⁸ In 2003 waren er in totaal ongeveer 47.000 voorstellingen van podiumkunsten en die werden bezocht door 17 miljoen bezoekers.⁷⁹

In 1930 telde Nederland al 280 bioscopen, met 30 miljoen bezoekers per jaar.⁸⁰ Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef de bioscoop populair. Maar vanaf 1955 tot 1985 zien we een dalende tendens met een korte periode van stabiliteit tijdens de jaren zeventig (bijlage 3 fig. 3.6).⁸¹ Voor bioscopen zien we tegenwoordig twee trends: megabioscopen vaak aan de rand van de stad aan de snelweg gelegen en filmhuizen. Ruim een kwart van de filmbezoekers kiest voor meer diversiteit en eigenzinnigheid door een bezoek aan filmfestivals en bijzonder filmaanbod in bioscopen, arthouses, filmtheaters en filmhuizen. In 2006 telden de Nederlandse Vereniging van Bioscoopexploitanten (NVB) en de Nederlandse Vereniging van Filmdistributeurs (NVF) 23,4 miljoen bezoekers.⁸²

3.2.5.1 Vakanties en dagtochten

Volgens een onderzoek uit het midden van de jaren tachtig naar vakantiebesteding in de Europese Gemeenschap kende Nederland niet alleen het hoogste percentage vakantiegangers, maar ook het hoogste percentage vakantiegangers dat daarbij met een eigen onderdak, in de vorm van een caravan of tent, op pad gaat. Tegenwoordig gaat nog maar 8% met de tent op vakantie en geeft men zowel voor korte als langere

⁷⁸ Persbericht CBS 28 juni 2000.

⁷⁹ CBS, Statline, 2003.

⁸⁰ K. Dibbets, Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen In: *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 245.

⁸¹ W.P. Knulst, *Van Vaudeville tot video, Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989) 45, 46.

⁸² E. Visser, W. Stolwijk, M. Lambrechtsen red, *Jaarverslag NVB NFP* (Drachten 2006) 27.

vakanties in binnen of buitenland de voorkeur aan zomerhuisjes, bungalows, tweede woningen en (sta)caravan, hotel of pension en verblijf bij familie of kennissen. Verder heeft Nederland de hoogste caravandichtheid van Europa, één op de tien huishoudens bezit een caravan. Tot halverwege de jaren zeventig was het aantal binnenlandse vakanties groter dan het aantal buitenlandse. In de periode daarna overtreft het aantal buitenlandse vakanties het aantal binnenlandse. Van alle Europeanen gaan de Nederlanders het vaakst op vakantie. In 1966 ging nog maar 40% van de Nederlanders op vakantie nu is dat iets over de 80%.⁸³ Reizen wordt steeds meer dan vakantievierden geassocieerd met een zoektocht naar jezelf, een periode van bezinning op “waar je mee bezig bent” en/of “waar je naar toe wilt”. De behoefte aan dat soort periodes is steeds minder gebonden aan een specifieke leeftijd, omdat voor velen de stabiele traditionele context is weggefallen. Ervaringen en “reizen” buiten de gebaande paden is aan de ene kant een behoefte om unieke ervaringen op te doen en aan de andere kant een zich afzetten tegen het massatoerisme.⁸⁴ Andere belangrijke trends bij vakanties zijn meer (korte) vakanties per jaar en bepaalde types vakanties zoals de stedentrip of de wintersport.

De grote attractieparken als De Efteling en Duinrell komen voort uit de speeltuinen. De pretparken zijn met naoorlogs Nederland meegegroeid en groter, luxer en professioneler geworden. Het instituut van het schoolreisje heeft waarschijnlijk aan dit culturele fenomeen bijgedragen. Zo bezochten kinderen die na de oorlog waren geboren de attractieparken en toen zij zelf kinderen kregen gingen ze er met hen nog eens heen – maar nu met de auto en in gezinsverband. Sinds de jaren tachtig groeit de Nederlandse attractiemarkt, zowel wat betreft het aanbod als wat betreft de consumptie ervan. Maar het aanbod groeit veel sneller, waardoor de spoeling aan bezoekers per attractie dunner wordt. Volgens het Nederlands Bureau voor Toerisme waren in Nederland in 1985, 280 attracties met minstens 25.000 bezoekers per jaar, en ontvingen zij samen 53 miljoen bezoekers. In 1997 was het aantal gestegen tot 731 attracties en het bezoekersaantal groeide naar 122 miljoen, het waren vooral de nieuwe attracties die de menigtes nieuwsgierigen trokken. Concurrentie leidt tot langere openingstijden, allianties, dependances, uitbreiding van bestaande terreinen en van het (spectaculairdere)

⁸³ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 8.

⁸⁴ H. van der Poel, *Tijd voor vrijheid, Inleiding tot de studie van de vrijetijd* (Amsterdam 2004) 216.

aanbod.⁸⁵ Landelijk gezien is het aantal nieuwe attracties en evenementen tussen 1986 en 1997 met liefst achthonderd procent gestegen, en het aantal bezoekers met liefst 900 %.⁸⁶

3.2.5.2 *We gaan even naar de stad*

In de jaren vijftig en zestig was er onder invloed van het naoorlogse modernisme weinig belangstelling voor de oude binnenstad. In de loop van de jaren zestig en zeventig namen krakers, studenten en kunstenaars de binnenstad in bezit. Deze beweging heeft de historische binnenstad kunnen behoeden voor verdergaande verloedering en sloop. In de loop van de jaren tachtig is er een herstructureringsbeleid op gang gekomen ten behoeve van de binnenstad. De belevingswaarde en het verblijfsklimaat gingen fungeren als middel om het stedelijke imago en de stedelijke economie te versterken. Steden, zowel in eigen land als daarbuiten, zijn sinds de jaren tachtig weer populaire bestemmingen.⁸⁷ In Nederland besteden we aan boodschappen en winkelen ongeveer vijf uur en twintig minuten per week. Winkels bieden de consument iets om te doen, iets om te beleven, we noemen het funshoppen, het plezier zit in het zoeken niet in het kopen. Het functioneren van de stad, en zeker de historische binnenstad, is steeds meer afhankelijk van het bezoek dat wordt aangetrokken, en minder van de eigen bevolking. Festivals en evenementen zijn als stadspromotie steeds meer in belang gaan toenemen. Vrijtijdsbesteding is ook als een sociaal bindmiddel belangrijk voor de binnensteden en voor de buitenwijken. Steden die nog relatief jong en snel gegroeid zijn (groeikernen), zien in de vrijtijdsbesteding een middel om zichzelf te profileren en om inwoners (en hun bestedingen) aan te trekken en vast te houden.⁸⁸ Naast de binnenstad zijn aan de rand van de steden steeds meer grote complexen verschenen omdat de grondprijzen hier lager zijn en er meer ruimte is voor grotere gebouwen. Daarbij komt dat de locaties dicht bij de grote weg liggen en men er zijn auto kwijt kan. De ziekenhuizen, autoshowrooms en distributiecentra waren de verkeersstromen al achterna gegaan gevolgd door de megastores, skihellingen, kinderparadijzen, woonboulevards, megabioscopen, sportcomplexen en tuincentra, aangevuld met horeca.⁸⁹

⁸⁵ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 150-160.

⁸⁶ F. van Dam, J. Droogleever Fortuijn, R.N. Verhoef (red) e.a. *Ruimte voor vrijetijd* (Assen 2000).

⁸⁷ *Tendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd* (2005 – 2006).

⁸⁸ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 101-105.

⁸⁹ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 136-148.

3.2.5.3 Natuur

Vroeger trok men de natuur in voor de rust, nu willen we in die rust wat beleven. De belangstelling voor natuur loopt terug. Het aantal Nederlanders dat een beschermd natuurgebied bezoekt, nam tussen 1991 en 1999 met ruim vijf procent af. De jongere generatie vindt natuur in Nederland vaak suf, voor echte natuur moet je naar het buitenland.⁹⁰

Er wordt van alles bedacht om de natuur aantrekkelijker te maken voor de recreant. Avontuurlijke wandelroutes al dan niet met GPS, maar ook de stilte op het platteland is een vrijetijdsproduct geworden zoals we kunnen zien in de *Relais du silence* en retraites in kloosters.⁹¹ Soms beperken de aanpassingen zich tot de verbetering van de voorlichting en toegankelijkheid van natuurgebieden, door de aanleg van fiets- en wandelroutes, de inzet van “fluisterboten” en bouw van voorlichtingscentra. Maar ook complete herstructurering van gebieden naar hedendaagse maatstaven van “landschappelijkheid” zijn aan de orde; zoals het ongedaan maken van ruilverkavelingingrepen, de aanleg van wetlands in de uiterwaarden tot de ontwikkeling van grootschalige bosgebieden dan wel waterlandschappen op vrijvallende landbouwgronden.⁹² Om het platteland aantrekkelijk te houden en als aanvulling op de inkomsten uit het boerenbedrijf zijn de boeren, naast of misschien in plaats van het produceren van tarwe, aardappelen, fruit en melk, het landschap gaan beheren of een camping gestart, zijn zij kinderen, bejaarden en gehandicapten gaan verzorgen of maken zij andere van de landbouw afgeleide producten.⁹³

3.2.6 Cultuurhistorisch erfgoed

In de Monumentenwet van 1988 worden monumenten omschreven als “door mensen vervaardigde onroerende zaken, die ouder zijn dan vijftig jaar en die van belang zijn vanwege hun schoonheid, wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde.” Particuliere bezitters, de overheid, gemeente- en provinciale besturen konden in het derde kwart van de negentiende eeuw naar eigen inzicht monumenten verwaarlozen, veranderen of

⁹⁰ A.C. Linnartz, *Rust & Ruimte, basisbehoefte of cliché? Een onderzoek naar verschillen in voorkeuren bij recreanten* (Den Haag 2001).

⁹¹ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 196-199.

⁹² H. Mommaas e.a. *Vrijetijdsindustrie in stad en land, Een studie naar de markt van belevenissen* (Den Haag 2000) 107.

⁹³ T. Metz, *Pret! Leisure en landschap* (Rotterdam 2002) 180 -186.

slopen. Door particulieren werden incidentele pogingen gedaan om het verlies van monumenten te voorkomen. Voor de regering gold in die periode de leus: “Kunst is geen regeringszaak”. Een monumentenwet die in veel landen om ons heen in 1908 al bestond, liet lang op zich wachten, pas in 1950 werd er een voorlopige oplossing gevonden in de “Tijdelijke Wet Monumentenzorg”. Dan pas heeft de bescherming van de oude cultuur officieel een plaats in het overheidsbeleid gekregen. De belangstelling voor monumenten is sinds de jaren tachtig gestegen. Daarbij is de groei onder frequente bezoekers verhoudingsgewijs het grootst, dit is opmerkelijk omdat de gegroeide belangstelling voor andere cultuuruitingen meestal het resultaat was van de groei van het incidentele bezoek.⁹⁴

3.2.6.1 Landschappelijk cultuurhistorisch erfgoed

De ontwikkeling van monumentenzorg was tot 1940 hoofdzakelijk op het oude gebouw gericht. Verschillende monumenten verloren aan karakter omdat de omgeving een andere bestemming heeft gekregen. De Bodemproductiebeschikking, de Boswet en de Natuurschoonwet zijn in het leven geroepen ter bescherming van de landgoederen.⁹⁵

Behalve de structuur van het gebouw, het interieur en exterieur wordt nu ook de omgeving van het gebouw steeds belangrijk gevonden. Tuinen en omliggende parken zijn vaak ontworpen om gebouwen te ensceneren. Zij hebben een eigen, rijke geschiedenis en dynamiek en vormen een belangrijk onderdeel van het nationale erfgoed. Om deze reden wordt ook dit groene erfgoed beschermd.⁹⁶ Maar de bescherming van het historische landschap gaat verder dan de tuinen en de omliggende parken. In het landschap zijn allerlei sporen te vinden zoals de oude beukenlanen die reisroutes markeren, verdedigingsroutes, oude waterwegen en bebouwing. Uit een onderzoek begin 2004 door het SCP in samenwerking met het projectbureau Belvédère (Belvédère is rijksbeleid van de ministeries van OCW, VROM en V&W lopende van 1999 tot 2009) onder ruim 1800 Nederlanders komt naar voren dat wanneer Nederlanders de kans zouden krijgen hun woonwensen te realiseren, het gevolg een massale trek zou zijn uit de oude en nieuwe uitbreidingswijken van de steden naar het platteland. Een derde van de volwassen Nederlanders zegt het liefst in landelijk gebied

⁹⁴ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997) 57.

⁹⁵ Ibidem 20.

⁹⁶ www.racm.nl

te wonen, terwijl slechts 8% er feitelijk woont. Twee andere “stijgers” na de realisatie van de woonwensen, zouden de historische binnenstad en de dito dorpskern zijn. Dat het hierbij wel om de historische kwaliteit van de omgeving gaat, en niet om het centraal wonen als zodanig, leert de vergelijking met de nieuwe binnenstad en de nieuwe dorpskern, die allebei inwoners zouden verliezen. Komen er andere aspecten aan de orde zoals veiligheid, leefbaarheid, groenvoorziening, winkels en de parkeergelegenheid dan staat het historische karakter van de bebouwing op de achtste plaats.⁹⁷

3.2.6.2 *Musea*

Na de Tweede Wereldoorlog werden musea veel meer dan voorheen beschouwd als een vitaal onderdeel van het culturele leven, waartoe grote delen van de bevolking toegang zouden moeten krijgen. Er komt een internationale uitwisseling van ideeën over de taak en de vorm van het museum op gang. Men realiseerde zich dat de wijze van exposeren bepalend is voor de boodschap van het gepresenteerde en dat de educatieve aanpak van de musea professioneler moest worden. In het eerste decennium na de oorlog nam het aantal musea toe van ongeveer 150 tot 300. In 1980 telde het CBS 485 musea, in 1995 waren het er 758. Een veranderende definitie van het begrip “museum” zorgde deels voor een kunstmatige toename tot 942 in 1997. Dat aantal is in de jaren daarna licht gedaald naar 873 in 2001, 775 in 2005

(bijlage 3 fig. 3.7).⁹⁸ De daling tussen 1997 en 2005 van het totale aantal musea komt voor rekening van de historische musea en musea voor bedrijf en techniek.⁹⁹ Het aantal musea is gedaald maar het aantal tentoonstellingen per museum is toegenomen (bijlage 3 fig.3.8). Het aantal bezoekers, zoals geregistreerd aan de kassa van de Nederlandse musea, nam toe van 2 miljoen in 1946 naar 20,5 miljoen in 2001 met een lichte daling naar 19.6 miljoen in 2005. Op basis van de bezoekerstellingen blijkt dat de publieke

⁹⁷ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 103 -110.

⁹⁸ In de museumstatistieken is het CBS in 1997 overgegaan op de definitie van de International Council On Museums (ICOM). Door die verandering van museumdefinitie zijn de cijfers van vóór en na 1997 niet vergelijkbaar.

⁹⁹ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 62.

belangstelling sinds 1997 niet evenredig is toegenomen met de inspanningen die men zich op het vlak van tentoonstellingen heeft getroost.

Internationaal doet Nederland het op cultureel terrein goed. Het museumbezoek in eigen land staat op de vierde plaats in de Europese Unie en op plaats drie bij bezoeken aan musea in het buitenland (tijdens de vakantie). Bovendien kan Nederland jaarlijks 3,5 à 4,5 miljoen buitenlandse bezoekers aan haar musea noteren.^{100 101 102}

Tot in de jaren zeventig was het toch voornamelijk de alledaagse praktijk die de aandacht vergde van de beheerders van de musea. In 1982 was van de collecties in de musea 15% nog niet geïnventariseerd, 48% niet beschreven, minimaal 59% niet gefotografeerd en 74% onvermeld in een gids of catalogus.¹⁰³ In het midden van de jaren tachtig specialiseerden musea zich en dat kwam de kwaliteit van de collecties te goede. Verschillende musea zagen in recente jaren kans hun accommodaties ingrijpend te verbeteren.¹⁰⁴ Niet alleen werden in de jaren negentig voortdurend investeringen gedaan in musea, ook de aandacht voor de exploitatie van musea groeide. Dit zette musea, mede onder invloed van de terugtrekkende overheid, aan tot meer marktgericht denken met aandacht voor eigen inkomsten en voor publiekswerving.¹⁰⁵ Ze moesten ook wel om te kunnen concurreren op “de markt van belevenissen”. De manier waarop het publiek geïnformeerd wilde worden veranderde. Men ging meer verwachten van hetgeen men te horen of te zien zou krijgen. Opleidingsniveau is en blijft belangrijk voor de belangstelling aan musea. In de jaren negentig daalde, na een aanvankelijke stijging, het museumbezoek echter binnen elk opleidingsniveau, het sterkst onder de hoger opgeleide lagen van de bevolking. Er kwamen weliswaar meer mensen die een hogere opleiding hadden genoten, maar de gang naar het museum werd onder hoogopgeleiden minder vanzelfsprekend (bijlage 3 fig.3.9).

¹⁰⁰ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 67.

¹⁰¹ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997) 30,31.

¹⁰² A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 13.

¹⁰³ Centraal Bureau voor de Statistiek, *Ontwikkelingen in de museumwereld, uitkomsten museumenquête tot en met 1983* (Den Haag 1986).

¹⁰⁴ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 9.

¹⁰⁵ *Ibidem* 13.

3.2.6.3 Historische binnensteden

Monumentale dorpen en binnensteden worden dagelijks bevolkt door toeristen, winkelend publiek, werkers en bewoners. In die zin komen monumenten veel vaker in het blikveld van het publiek dan hier wordt bedoeld met “belangstelling voor monumenten”. Die belangstelling is afgemeten aan een bewust bezoek aan een monument.¹⁰⁶ Bijna de helft van de Nederlandse bevolking trekt er jaarlijks tenminste éénmaal op uit om bezienswaardige gebouwen te bekijken. Hoogtepunt is de Open Monumentendag met in 2005 ruim 900.000 bezoekers.¹⁰⁷ Net als bij musea geldt dat de belangstelling voor monumenten aanvankelijk groter is onder hoogopgeleiden, maar dat onder hen vooral in de leeftijdscategorie 20-34 de belangstelling verminderde.¹⁰⁸ Monumentale dorps- en stadsgezichten trokken in 2003 een derde van de bevolking. De belangstelling voor kerken, paleizen en kastelen kent een stijging van 25% in 1995 naar 31% in 2003.¹⁰⁹ Los van hun rol in een monumentaal stedelijk ensemble hebben stadspanen en koopmanshuizen met 10% en 12% een relatief klein publieksbereik, zeker als men bedenkt dat de categorie “monumenten met woonbestemming” tweederde deel van de rijksmonumenten uitmaakt. Wel is de openstelling van dit type monument, die zich moeilijk verdraagt met de privacy van de bewoners, uiteraard beperkt. In 1990 waren ongeveer 700 particuliere organisaties actief op het terrein van het behoud van monumenten in Nederland.¹¹⁰

3.2.6.4 Archieven

In de dynamische fase van een archief dienen de stukken als “geheugen” van de organisatie; ze hebben een informatieve functie en dienen als bewijsstuk. Na verloop van tijd verliezen archiefstukken hun actualiteitswaarde. De functie “informatie, bewijs en geheugen” maakt plaats voor een overwegend historische functie. Archieven vormen

¹⁰⁶ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 20.

¹⁰⁷ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 14.

¹⁰⁸ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 20.

¹⁰⁹ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 15.

¹¹⁰ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997) 55.

het geheugen van onze samenleving, een geheugen waar steeds weer andere vragen aan gesteld kunnen worden. In de Archiefwet (1918) werd voor het eerst de openbaarheid van overheidsarchieven geregeld.¹¹¹ De openstelling van het overgrote deel van de archieven is een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de geschiedbeoefening geweest. Sinds de jaren zeventig is het karakter van de archiefinstellingen sterk veranderd. De publieksvoorzieningen werden bij veel diensten sterk verbeterd en educatieve taken werden ontwikkeld.¹¹² Zowel het aantal bezoeken als het aantal bezoekers is sterk gestegen: in 1977 63.000 bezoekers met 185.000 bezoeken en 2003 188.800 bezoekers en 471.300 bezoeken.¹¹³ Van oudsher zijn archieven van belang voor professionele historici en genealogen. Met de digitale ontsluiting ervan is het mogelijk geworden om op afstand een veel groter publiek van in historie geïnteresseerden te voorzien van de door hen gewenste informatie.¹¹⁴

3.2.6.5 Archeologie

Sinds de ondertekening van het Europese Verdrag van Malta in 1998 heeft de Nederlandse archeologie een metamorfose ondergaan. Nog nooit werd er zoveel archeologisch onderzoek verricht. Vanuit de monumentenwet is beleid ontwikkeld om de duurzame bescherming van archeologische vindplaatsen en monumenten, waar mogelijk het liefst in situ, te garanderen. Het aantal beschermde archeologische monumenten nam toe van ca. 1400 in het midden van de jaren negentig tot 1754 aan het begin van 2002. Veel van het bodemarchief is aan het oog onttrokken of alleen voor de geofende kijker waarneembaar. Voorwerpen in musea, archeologische monumenten en opengestelde opgravingen zijn de belangrijkste manieren om een breder publiek kennis te laten maken met het werk van archeologen.¹¹⁵

In de afgelopen jaren is de belangstelling voor archeologie toegenomen. Bij de musea valt op dat vooral de archeologische exposities die zich in speciaal daaraan gewijde

¹¹¹ Voordien was bij Koninklijk Besluit nr. 29 van 30 oktober 1903 de openbaarheid van rijksarchieven verruimd, in die zin dat de rijksarchieven voortaan verplicht waren “bekende en vertrouwde personen” toe te laten, terwijl de voorwaarde dat het te verrichten onderzoek van “algemeen belang” moest zijn, kwam te vervallen.

¹¹² Cultuurwetenschappelijke vaardigheden in: *Vademecum* 173 - 181

¹¹³ J. de Haan, *Het gedeelde erfgoed, Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997) 73.

¹¹⁴ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 28.

¹¹⁵ *Ibidem*, 11, 12.

musea bevonden, meer belangstelling kregen. Ook reconstructieparken en oudheidkundige reconstructies hebben een grotere toeloop gehad. Hetzelfde geldt voor de in het landschap zichtbare archeologische monumenten. In vrijwel alle bevolkingsgroepen nam de belangstelling voor archeologie in de afgelopen jaren toe, het sterkst bij ouderen. Meer bij mannen dan bij vrouwen (bijlage 3 fig.3.11). Ook op het terrein van de archeologie blijkt de culturele belangstelling sterk met het opleidingsniveau samen te hangen.¹¹⁶

3.2.6.6 *Historische verenigingen en vriendenorganisaties*

Personen met historische belangstelling voor lokale of regionale geschiedenis kunnen terecht bij de vele historische verenigingen of heemkundige kringen. Vrijwel iedere Nederlandse gemeente is een of meer van deze organisaties rijk.

De eerste vriendenorganisaties van musea ontstonden in de negentiende eeuw al. Naast het verschaffen of organiseren van financiële steun, hielden de vrienden zich ook bezig met de naamsbekendheid van het museum en het organiseren van vrijwilligerswerkzaamheden. Tevens fungeerden vriendenorganisaties als klankbord voor het museum, om door te geven wat er leefde bij de achterban.

Het aantal vriendenorganisaties is in de loop van de tijd sterk toegenomen. In 1982 werd de Federatie van Vrienden van Musea (NFVM) opgericht. In dat jaar waren er dertig organisaties lid en eind jaren negentig waren er al ruim vijfhonderd vijftig museumvrienden organisaties in Nederland. Het aantal vrienden steeg van ongeveer 150.000 in 1988 naar ruim 200.000 eind jaren negentig.¹¹⁷ Van de in totaal drie miljoen vrijwilligers in 2005 waren er ongeveer 20.000 in de officiële monumentensector actief.¹¹⁸

3.2.7 *Sport en bewegen*

Sport heeft de Nederlandse vrijetijdsbesteding en de Nederlandse zondag een nieuw aanzien gegeven. De toenemende welvaart en vrijetijd hebben de belangstelling voor de sport doen toenemen, zowel in actieve als in passieve zin. Naast de groei van de

¹¹⁶ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 31, 32.

¹¹⁷ www.federatievriendenmusea.nl

¹¹⁸ F. Huysmans, J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed* (Den Haag 2007) 163.

amateursportverenigingen deed professionalisering haar intrede in de sportwereld, te beginnen met betaald voetbal in 1954.

Vanaf de jaren zeventig is er, analoog aan de maatschappelijke ontwikkelingen, in de sport een trend naar individualisering, men gaat sport beoefenen buiten de bestaande sportbonden. Het bekendste voorbeeld is wel hardlopen en joggen, met de opkomst van de grote loopevenementen ook voor niet georganiseerden zoals de Zevenheuvelenloop in Nijmegen. De individualisering blijkt ook uit de opkomst en groei van sportscholen en fitnesscentra waar individueel aan de conditie en de lijn gewerkt kan worden. Sportbeoefening, individueel, in clubverband of op de sportschool is een van de vrijetijdsbestedingen die een commerciële, miljoenenindustrie is geworden.

Sportverenigingen zijn ook een ontmoetingsplek voor gelijkgezinden met de daarbij behorende gezelligheid in de kantine en sport is een terrein waarop men zich kan onderscheiden zowel wat betreft sportprestaties als in de keuze van een sport. Nederland kent 5 miljoen leden van sportverenigingen en 1,2 miljoen vrijwilligers op dit gebied. In 2003 gaf 73% van de bevolking aan actief te zijn op sportgebied.¹¹⁹ Het toegenomen belang en de aandacht voor sport komen ook tot uiting in de media. Kranten hebben steeds uitgebreidere sportkaternen, televisie schenkt veel aandacht aan sport, in het bijzonder aan voetbal maar ook aan schaatsen, wielrennen, darts, golf, de Olympische Spelen en er zijn vele gespecialiseerde sportbladen op de markt. En de topsporters zelf zijn doorgedrongen tot de categorie bekende Nederlanders.

3.3 De theses en het cultuurhistorische erfgoed

Volgens de substitutiethese zou er een toename van apparaten in particuliere huishoudens te vinden moeten zijn omdat deze de gebruiker in staat stellen informatie en amusement de huiselijke kring binnen te halen en zou er een afname zijn van tijd die buitenshuis daarmee wordt doorgebracht. Uit de TBO's zien we dat dit inderdaad zo is, met de televisie, de computer en audioapparatuur komt de wereld de huiskamer binnen en wordt er vooral midden jaren zestig, zeventig en tachtig minder uitgegaan.

Voor wat betreft cultuurhistorische onderwerpen zien we meer boeken met informatie hierover verschijnen en ook internet wordt een steeds belangrijkere informatiebron. Hierdoor ontstaat de gelegenheid om deze onderwerpen thuis te bestuderen. In lijn met

¹¹⁹ P. Schnabel, Inleiding in: *In het zicht van de toekomst* (Den Haag 2004) 44.

de substitutietheorie zou daarom het bezoek aan musea en cultuurhistorische instellingen moeten verminderen. Maar we zien juist in die periode een groei van bezoek aan musea en cultuurhistorische instellingen. Het bezoek aan een museum, monument of landschap laat zich blijkbaar slecht vervangen. Boeken en televisie geven wel een indruk maar de totale zintuiglijke en ruimtelijke ervaring heeft blijkbaar een extra toegevoegde waarde. Ook zijn de bezoekers niet altijd primair cultuurhistorisch geïnteresseerd, opvoedkundige aspecten maar ook het zoeken naar vermaak, een gezellig dagje uit, zijn andere motieven om een bezoek te brengen aan cultuurhistorisch erfgoed in welke vorm dan ook.

De competentietheorie zegt dat de gestegen welvaart en het daarmee samenhangende gestegen opleidingsniveau tot een toename in de deelname aan allerlei vormen van cultuur zou moeten leiden. De competentietheorie verklaart dus in algemene zin de toegenomen belangstelling voor het culturele erfgoed. De teruggelopen belangstelling voor de podiumkunsten is echter weer met de competentietheorie in tegenspraak. Televisie en internet vormen voor deze specifieke culturele uitingen blijkbaar wel een goede substitutie.

Uitgaande van de vertrossingstheorie zou er een verschuiving van een meer actieve naar een meer passieve opstelling moeten plaats vinden. Televisie kijken zou toe moeten nemen en lezen afnemen. En de lezer zou eerder moeten kiezen voor de geïllustreerde weekbladen dan voor kwaliteitskranten. Het hoogste rendement met de minste inspanning. Zo ook een verschuiving van de gesubsidieerde podiumkunsten naar popconcert, musical en attractieparken.¹²⁰ Om de groei van het bezoek aan cultureel erfgoed te verklaren geeft de vertrossingstheorie ook geen sluitende verklaring. Integendeel de musea en het culturele erfgoed zijn geen direct aansprekende vormen van vermaak. Toch hebben ze een sterkere procentuele stijging van bezoekers dan attractieparken. Het lukt cultuurhistorische instellingen om hun positie binnen de uitbreidende markt van vrijetijdsbesteding te behouden en meer bezoekers te trekken door het organiseren van tentoonstellingen en activiteiten die beter aansluiten bij de publieke belangstelling.

De theses verklaren dus wel een deel van de onderliggende dynamiek van de veranderingen in de vrijetijdsbesteding maar kunnen niet alle optredende veranderingen

¹²⁰ W.P. Knulst, *Van vaudeville tot video, Empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig* (Rijswijk 1989) 31-47.

verklaren. Blijkbaar ontbreken er nog elementen, bijvoorbeeld de prijs van theater- of concertbezoek, die ook een invloed op de verandering hebben. De thesen geven wel een verklaring voor de grotere behoefte aan specifieke soorten van vrijetijdsbesteding en aan de behoefte aan een groter aanbod binnen die vrijetijdsbesteding, dat niet per se meer van hetzelfde is.

3.4 Beleviseconomie

Oriëntatie op de eigen ervaring wordt voor het eerst serieus genomen in de filosofie en dringt vandaar door in alle hoeken van het moderne leven: het leven als zoektocht naar de eigen unieke ervaring. De Duitse filosoof Dilthey gebruikt daarvoor een woord dat vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw voorkomt: “Erlebnis”. Pas in 1957 komen we de Nederlandse vertaling ‘belevenis’ tegen in Kramers Woordenboek. Het woord ‘beleving’ is van nog recenter datum. De mens keert zich naar binnen en maakt van zijn eigen belevissen de zin van het bestaan. We zien in de afgelopen decennia een omslag van “industriële productie” naar “cultureel kapitalisme”. Vaak gaat het niet alleen meer om de gebruikswaarde maar vooral om de belevingskant van een artikel, een huis, reis etc. Mensen identificeren zich tegenwoordig als persoon met hun vrijetijdsinteresses en ontlenen daar voor een deel hun identiteit aan. Lifestyle is belangrijk. De socioloog G. Schulze spreekt in *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart* uit 1992 van de overgang van een overlevingsmaatschappij naar een belevingsmaatschappij.¹²¹ Niet schaarste maar overvloed kenmerkt de moderne welvaartsstaat. De economen J. Pine en J. Gilmore (1999) gebruiken de term “beleviseconomie” in *The experience economy. Work is theatre & every business a stage*. Belevenis, vermaak en dromen zijn handelswaar geworden. Aangename tijdsbesteding, unieke ervaringen, ongekende belevissen, een oneindige markt. P. Schnabel karakteriseert de huidige maatschappelijke situatie als volgt: individualisering, informalisering, informatisering, internationalisering en intensivering.¹²² In de vrijetijdsbesteding zijn al deze aspecten terug te vinden. De vrijetijdsbesteding als “beleviseconomie” is daarmee een belangrijk onderdeel van het leven geworden. In de praktijk zien we dat de aanbieder van de vrijetijdsactiviteiten om

⁵⁷ M. Galle, F. van Dam, P. Peeters e.a. *Duizend dingen op een dag* (Rotterdam 2004) 51, 52.

¹²² P. Schnabel, Inleiding in: *In het zicht van de toekomst* (Den Haag 2004) 59-64.

op te vallen anders moet zijn of meer (spektakel) te bieden moet hebben, of in nieuwe combinaties meer verschillende onderdelen in één pakket moet kunnen aanbieden.

3.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk is een inventarisatie gemaakt van zes van de zeven categorieën van vrijetijdsbesteding. Daaruit komt naar voren dat binnenshuis de nieuwe media een belangrijk deel van de beschikbare vrijetijd zijn gaan innemen. De keuzemogelijkheden voor vrijetijdsbesteding buitenshuis zijn enorm gegroeid. Mensen hebben geld te besteden en zijn bereid om een belangrijk deel van hun geld te investeren in hun vrijetijdsbesteding. De hoeveelheid vrijetijd is gelijk gebleven of voor sommige groepen zelfs verminderd. Ook op de vrijetijdsbesteding zijn de vijf I's van P. Schnabel van toepassing. Individualisering is mogelijk omdat er gekozen kan worden uit talloze mogelijkheden. Informalisering omdat onder invloed van de welvaart en door de ontzuiling de grenzen tussen hoge en lage cultuur, tussen wat wel goede vrijetijdsbesteding is en wat niet, tussen de verschillende klassen en bevolkingsgroepen zijn weggevallen of vervaagd. Informatisering heeft bijgedragen aan het beschikbaar zijn van kennis voor iedereen op elk moment. Dit heeft grenzen doen vervagen tussen ons en de rest van de wereld en daarmee zijn we internationaler geworden. Landsgrenzen zijn ook letterlijk vervaagd want we stappen net zo gemakkelijk in het vliegtuig naar een verre bestemming als in de auto voor een dagje uit over de grens. De beschikbare vrijetijd wordt intensief gebruikt en beleefd, men probeert er zo efficiënt mogelijk mee om te gaan om er op die manier zo veel mogelijk rendement uit te halen. Bedrijven op de vrijetijdsmarkt proberen het de steeds kritischer consument naar de zin te maken en aan zich te binden. Daarvoor en om de concurrentie voor te blijven worden er allerlei samenwerkingsverbanden en allianties tussen bedrijven in verschillende sectoren aangeknoopt.

Ook het cultuurhistorische erfgoed is een speler in deze markt van vrijetijdsbesteding. Na de Tweede Wereldoorlog raakte de overheid ook steeds meer betrokken bij de bescherming van het cultuurhistorische erfgoed. Het beleid van de overheid is in deze periode voornamelijk gericht op herstel, beheer en behoud. Opvallend is de stijgende lijn in de belangstelling voor het cultuurhistorische erfgoed. Die belangstelling uit zich in het lezen van boeken en tijdschriften over periodes uit de vaderlandse en regionale geschiedenis, in het bekijken van historische documentaires, en in het bezoeken van

archieven, musea en historische bezienswaardigheden. Met de opkomst van het internet midden jaren negentig wordt allerlei informatie ook op dit gebied nog gemakkelijker toegankelijk.

De competentie-, substitutie- en vertrossingstheses geven een gedeeltelijke verklaring voor de veranderende vrijetijdsbesteding maar niet alle veranderingen zijn hiermee te verklaren. Zo lijken de rol van de overheid als subsidiënt en de onderlinge concurrentie tussen aanbieders op de vrijetijdsmarkt ook een belangrijke rol te spelen.

HOOFDSTUK 4

CULTUURHISTORISCH ERFGOED

4.1 Inleiding

Paul van Tongeren zegt in zijn boek *Over het verstrijken van de tijd* “Je kunt tijd beschrijven als is iets dat voorbijgaat. Onze taal heeft veel uitdrukkingen waarin dit kenmerk van de tijd wordt aangeduid. De tijd kan soms kruipen en soms kan hij vliegen. Zeker is wel dat hij nooit stil staat, tenzij op heel bijzondere momenten, en dan slechts heel even. Soms vragen we ons af “waar blijft de tijd?” Maar beweegt de tijd eigenlijk zelf wel? De uitdrukking die zegt dat “de tand des tijds alles aantast”, suggereert een correctie op de voorstelling van een tijd die beweegt. Niet de tijd gaat voorbij, maar door de tijd gaat alles voorbij. Misschien is de tijd wel het enige dat blijft, terwijl alles wat in de tijd gebeurt, voorbijgaat en verdwijnt”.¹²³

Niemand is zonder verleden, dat is biologisch en antropologisch een feit. Geschiedenis is onvoltooid verleden tijd en daarom proberen we ons een voorstelling van dat verleden te maken en bewaren we van alles wat met dat verleden te maken heeft. We houden het verleden vast in archieven, musea, door zorg te dragen voor monumenten, het registreren en bewaren van archeologische vondsten en het beheren en beschermen van historische landschappen. In dit hoofdstuk wil ik de vraag beantwoorden wat cultuurhistorisch erfgoed is. Daarna bespreek ik daarmee samenhangende begrippen zoals culturele identiteit en mondialisering, nationale identiteit en historische ervaring.

4.2 Cultuur

Toen Huizinga in 1943 de balans opmaakte van het cultuurbegrip in *Geschonden wereld* stond beschaving voor een burgerlijk of aristocratisch geheel van goede manieren in de persoonlijke en de maatschappelijke omgang en voor door hogere scholing verworven kennis van en vertrouwdheid met de canon van kunst en humaniora. Werd er van een beschaving of cultuur gesproken, dan bedoelde men de grotere of kleinere, herkenbare, (multi)-nationale, al of niet historische samenleving in al haar aspecten. In deze etnologische betekenis was het begrip in beginsel neutraal en beschrijvend; een cultuur

¹²³ P. v. Tongeren, *Over het verstrijken van de tijd. Een kleine ethiek van de tijdservaring* (Nijmegen 2002) 20, 21.

kon “primitief” of “volks” zijn. In de praktijk overheerste nog het normatieve gebruik van dit sociale cultuurbegrip: het predicaat “beschaving” of “cultuur” kwam vooral toe aan een technisch hoog ontwikkelde samenleving of aan een organische, harmonische ontwikkelde, van traditie en verbindende waarden vervulde gemeenschap. “De beschaving” duidde de vooruitgang van de mensheid aan, een universele norm. Beschaving was dus zowel een proces als het resultaat daarvan en kon zowel op het individu als op collectiviteiten betrekking hebben.

Voor Huizinga was een beschaving of cultuur een gemeenschap of een groot collectief, met een onmiskenbare, herkenbare geestelijke samenhang en een collectieve inzet van de leden. Hij erkende ook het materiële en sociale aspect van de cultuur maar hij associeerde cultuur bovenal met een “harmonisch verband van geestelijke waarden, een zedenwet en een norm van menselijkheid”.¹²⁴

In algemene zin werd “cultuur” meer dan “beschaving” in die tijd ook gebruikt in de etnologische betekenis van een gemeenschap met een herkenbare stijl. Anders dan bij “beschaving” leende het zich als samenvattende aanduiding van de kunsten en kunstbeoefening, maar weer niet als aanduiding van een universeel vooruitgangsproces. Opgevat als equivalent van “beschaving” en in de etnologische betekenis van gemeenschap omvatte “cultuur” alle levensgebieden. Gelijkgesteld met “de wereld” stond “cultuur” op gespannen voet met “religie”. In de meer esthetische zin gebruikt was “cultuur” een sector naast wetenschap, religie en andere activiteiten. En al voor de oorlog werd “cultuur” gebruikt als “de manier waarop men iets doet”, in de afgevlakte vorm van de oorspronkelijke betekenis van “cultivering”.¹²⁵

In de jaren zestig kwam uit Amerika het begrip “culture” over. De definitie betrof, ongeacht de vele honderden varianten, een breed, neutraal en functionalistisch cultuurbegrip. “Cultuur” betekende het geheel van materiële, symbolische en organisatorische aspecten van een bepaalde samenleving, ongeacht de grootte, het peil of de belangrijkheid van die samenleving. Tot dit moment hadden Nederlandse intellectuelen zich als de “cultuurdragers” beschouwd. In het cultuurbegrip hadden zij steeds het hogere beklemtoond en zij meenden dat zonder hun morele leiding de

¹²⁴ J. Huizinga, *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving*, in: *Verzamelde werken VII*, (Haarlem 1948-1953) 490.

¹²⁵ R.A.M. Aerts, *Cultuur zonder beschaving. Over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog*, in: P. de Boer (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 290.

maatschappij niet kon functioneren. De grote groei en deelname aan het wetenschappelijk onderwijs heeft ook bijgedragen aan de verandering van het begrip cultuur. In het bijzonder de ontwikkeling van de sociale wetenschappen die in betrekkelijk korte tijd tot ontwikkeling kwamen als academische discipline. Daarnaast maakte de voorheen overwegend Duitse of Europese oriëntatie van de wetenschap plaats voor een Amerikaanse oriëntatie. Ook heeft de maatschappelijke ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog, die heeft geleid tot het ontstaan van de verzorgingsstaat, invloed gehad op de verbreding van het cultuurbegrip. Sinds begin jaren negentig is “cultuur” een van de meest gebezigde begrippen in het openbare spraakgebruik, in de media, de reclame, de wetenschap, in de politiek en het bestuur.¹²⁶

4.2.1 Cultuurpolitiek

Tijdens de bezetting door de Duitsers in 1940-1945 ontstond er voor het eerst een samenhangend overheidsbeleid voor cultuur in tegenstelling tot het ad hoc en fragmentarisch beleid vóór de Tweede Wereldoorlog. De nationaalsocialistische filosofie veronderstelde een actieve bemoeienis met de “culturele waarden” als die van ras, volksgemeenschap enzovoort. “Kultuur” was in deze periode een breed terrein van kunsten, media en kunstinstellingen, nationaal erfgoed en traditionele waarden waarbij het als de taak van de overheid en de intellectuele elite gezien werd om op dit gebied te beschermen en op te voeden. In de eerste naoorlogse jaren waren het dirigisme en het nationaal volksofvoedende streven in de politiek in Nederland nog steeds aanwezig. Gedurende de jaren vijftig bleef het overheidsbeleid paternalistisch en volkspedagogisch van aard. Begin jaren zestig begonnen taal en beleid van de overheid een wending te maken. De bestuursgeneratie gevormd in de eerste helft van de eeuw trad terug en daarmee ook de vooroorlogse taal en denkwereld. De overheid trad niet langer op als een bezorgde, zorgzame voogd, maar begon zich erin te schikken de ontwikkelingen te volgen en te begeleiden. Was het beleid van de overheid tijdens de wederopbouw voornamelijk technocratisch, nu maakte de overheid onder maatschappelijke druk een wending naar welzijnsbeleid en werd zij op steeds meer terreinen actief en deed steeds meer een beroep op theorieën en expertise uit de sociale

¹²⁶ R.A.M. Aerts, Cultuur zonder beschaving. Over het gebruik van cultuur sinds de Tweede Wereldoorlog in: P. de Boer (ed.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 288- 300.

wetenschappen. In 1963 werd Cultuur dat voorheen onder het ministerie Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) viel toegevoegd aan het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Dit bracht cultuur in een heel andere sfeer: die van sociaal werk en vrijetijdsbesteding. “Cultuur” is sinds de jaren zestig steeds meer opgevat als een sociale functie en als een element van welzijn. Het welzijnsdenken is zo dwingend gebleken dat sinds 1983 het scheppen van “voorwaarden tot maatschappelijke en culturele ontplooiing” als taak van de overheid is vastgelegd in de grondwet. Artikel 22 van de grondwet behandelt de grondrechten met betrekking tot “cultuur”. Het is een bont geheel, dat reikt van het recht op recreatie tot het recht op genot van de voordelen van wetenschappelijke vooruitgang.¹²⁷ Het was in 1983 overigens voor het eerst dat de grondwet het begrip “cultuur” bevatte. Artikel 22 vormde de bevestiging van een in 1978 door Nederland geratificeerde VN-verdrag (1966) betreffende Economische, Sociale en Culturele Rechten (EcoSoCul). Het cultuurbegrip dat de overheid tot uitgangspunt van beleid aannam was dat van de intergouvernementele UNESCO-conferentie op het gebied van cultuurbeleid (Helsinki 1972). Cultuur omvat hier ongeveer alle beleidsterreinen van het ministerie van CRM – samenlevingsopbouw, maatschappelijk welzijn, permanente educatie, sport, recreatie, natuur en landschapsbescherming, massamedia en communicatie, jeugdwerk, zorg voor het culturele erfgoed en bevordering van de kunstzinnige activiteit.¹²⁸ De opvatting van “cultuur” in de taal van het openbaar bestuur wordt sterk meebepaald door internationale afspraken en volgt op enige afstand de daar overeengekomen verbreding en democratisering van het cultuurbegrip.

4.2.2 Cultuurhistorie en cultuurgeschiedenis

We hechten aan het verleden, niet alleen kunstschaten en “rariteiten” worden bewaard, zoals in voorgaande eeuwen, maar ook steeds meer gebruiksgoederen die uitgediend zijn.

P.J. Bouman noemt dit “de levensstijl van een samenleving”, de alledaagse levensvormen van mensen en hun gemeenschap.¹²⁹ Het identificeert cultuur als iets van

¹²⁷ Grondwet 1983, Artikel 22, derde lid.

¹²⁸ A.J. van de Staay, Cultuurbegrip en cultuurbeleid in: L.A. Welters ed. *Verslag van een colloquium gehouden onder auspiciën van de Nationale UNESCO Commissie te Lunteren op 11, 12 en 13 december 1974* (Amsterdam 1974) 3-6.

¹²⁹ P.J. Bouman, *Cultuurgeschiedenis van de Twintigste eeuw* (Amsterdam/Brussel 1964) 12.

iedereen. De ontwikkeling naar dit nieuwe cultuurbegrip werd beïnvloed door drie gelijktijdige maar wel autonome stromingen: de Engelse aandacht voor *history from below* rond de sociaal bewogen History Workshop van Raphael Samuel sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, waarvan Peter Burke in Nederland veruit de bekendste vertegenwoordiger is, de Duitse Alltagsgeschichte van de jaren tachtig en tenslotte het baanbrekende werk van Michel de Certeau, in het bijzonder deel 1 van *L'invention du quotidien*, getiteld *Arts de faire* (1980), waarin het gewone en alledaagse voor het eerst systematisch als een geconstrueerde, met complexe zingevingsprocessen doortrokken praktijk werd ontleed.

Dit leidt tot cultuurgeschiedenissen van omgangsvormen, denkwijzen, gedragsrepertoires en visuele metaforen, gemeenplaatsen en clichés, lichaamstaal en lichamelijke behoeften, voeding en opvoeding, sekse en gender, gemeenschapsvorming in groepen en naties, identiteit en alteriteit, stad en platteland. Deze andere cultuurgeschiedenis neemt de vorm aan van een mentaliteitsgeschiedenis, van volkskunde of Europese etnologie, van een geschiedenis van de geneeskunde en nog vele andere varianten, waarbij niet de intrinsieke kwaliteit van het culturele product maar het cultureel handelen zelf centraal staat. Hoge cultuur en alledaagse cultuur lopen niet alleen in het dagelijkse leven, maar ook in de wetenschappelijke productie en het vakjargon vaak door elkaar heen. Dat leidt tot veel misverstanden en onduidelijkheden, maar ook tot inhoudelijke rijkdom.

Cultuurhistorie is cultuurgeschiedenis in haar actieve, maatschappelijk participerende vorm. Ze steunt mede op de wetenschappelijke vormen van cultuurgeschiedenis maar het zijn maatschappelijke vragen die haar stuwen. Cultuurgeschiedenis ligt ingebed in de ambachtelijke praktijk van de vakhistoricus, die zich richt op het historische proces, de verticale tijdsas en longitude ontwikkelingen. Cultuurhistorie daarentegen steunt veeleer op de cultuur- en sociale wetenschappen en hun toegepaste varianten, waarbij horizontale analyses en (opeenvolgingen van) dwarsdoorsneden in de tijd centraal staan: planologie, sociale geografie, ruimtelijke economie, archeologie en monumentenzorg, maar ook welzijnswerk en (volwassenen) educatie. Cultuurhistorie verschilt vooral van cultuurgeschiedenis omdat ze niet zozeer het verleden of het wordingsproces van de

fysieke ruimte en de menselijke samenleving zelf analyseert als wel met behulp van ruimtelijke doorsneden gegroeide situaties beschrijft, vertelt en verbeeldt.¹³⁰

4.3 *Cultuurhistorisch erfgoed*

De term erfgoed is in eerste instantie opgekomen als een aanduiding voor materiële objecten uit het verleden. Erfgoed is in die betekenis al datgene wat door cultureel handelen tot stand is gekomen en voor het nageslacht wordt bewaard. Kwaliteitsverschillen spelen daarbij geen rol. De boodschap is dat met al het erfgoed zorgvuldig moet worden omgegaan. In een tweede en meer selectieve betekenis van het erfgoedbegrip staat kwaliteit centraal. Erfgoed wordt dan vooral geïdentificeerd met iets zeldzaams en kostbaars dat in zijn bestaan wordt bedreigd, maar vanwege zijn waarde voor de groep bewaard moet blijven of levend gehouden. Aanvankelijk ging het daarbij om monumenten, gebouwen, voorwerpen en andere materiële relictten. Onder invloed van de UNESCO-conventies is het begrip thans uitgebreid met het immateriële erfgoed dat een kwalitatief belangrijke betekenis heeft voor een specifieke gemeenschap, natie, volk of werelddeel. Het gaat om de normen en waarden, levenswijzen, symbolen en rituelen, het denkpatroon, de gevoelswereld en de emotionele codes van een gemeenschap, en om alles wat eerder tot de orde van de belichaamde of de geïnternaliseerde denkwereld dan tot de orde van het verzakelijkte object behoort. Volgens W. Frijhoff in *Dynamisch erfgoed* is er nog een derde begripsinhoud van erfgoed mogelijk. Hierin is erfgoed niet verzakelijkt en eens en voor altijd vastgelegd als een herkenbaar product dat zichzelf gelijk blijft. Dit erfgoedbegrip is dynamisch. In die dynamische zin staat erfgoed voor een toekomstgerichte selectie van wat wij als erfgoed willen bewaren vanuit een gewenste identiteitsvorming. Identiteit, niet bedoeld als identiek met nationale identiteit, net zomin op dit moment als vroeger of in de toekomst.¹³¹

Cultuurhistorisch erfgoed laat zien waar we hebben geleefd en hoe en met wie we dat hebben gedaan. Zonder deze kennis over het verleden bestaan we ook, maar we hebben allemaal een geschiedenis in de vorm van ons eigen verleden, dat van onze familie, stad, provincie, en land. Maar de betekenis die aan cultuurhistorisch erfgoed wordt toegekend en de waarde die eraan wordt gehecht, zijn onderhevig aan ontwikkelingen in de

¹³⁰ W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) 32 – 34.

¹³¹ Ibidem, 39.

maatschappij. Het erfgoed is in omvang toegenomen en ook de aandacht voor het behoud en de presentatie van dit erfgoed is in de voorbije decennia gegroeid. Cultuurhistorisch erfgoed, de term zegt het al, mag dan wel per definitie iets van of uit het verleden zijn, maar het verleden krijgt vorm door de dynamiek van de samenleving die zichzelf een toekomst ontwerpt. Het is dus belangrijk erfgoed te beheren op een creatieve manier, een manier die het mogelijk maakt toekomstgericht en tegelijk kritisch met het behoud, beheer en de zingeving van erfgoed om te gaan.¹³² Een goed voorbeeld van de steeds verschuivende perspectieven is de in 2007 gepresenteerde canon van de geschiedenis. In deze canon is gekozen voor tien thema's en vijftig vensters. Het zijn en blijven echter keuzes en er waren vele andere mogelijk geweest. Dit wordt ook onderschreven door E. Kloek lid van de commissie die de canon heeft samengesteld.¹³³ De gemaakte keuzes waren voor deze commissie op dit moment verdedigbaar. Ik denk bijvoorbeeld dat het twintig jaar geleden niet mogelijk was geweest om Annie M.G. Schmit op te nemen in de canon. Toen was zij een schrijfster van kinderboeken maar niet van literatuur, nu is zij symbool voor een tijdperk in de canon.

Dat kunst en cultuur ook politieke instrumenten zijn wordt duidelijk in het advies cultuurnota *Spiegel van de Cultuur*. Daarin wordt onderstreept dat kunst en cultuur weliswaar niet gebruikt moeten worden als instrumenten voor het bereiken van politieke doelstellingen, maar dat de neveneffecten ervan niet onderschat dienen te worden. Cultuur is een bindende factor, kan integratie bevorderen, heeft toeristische waarde. Een goed cultureel klimaat verhoogt de aantrekkelijkheid van een stad of een regio als vestigingsplaats voor bedrijven. Creativiteit is onmisbaar voor innovatie, de kwaliteit van de openbare ruimte en het publieke domein.¹³⁴

4.4 Mondialisering en culturele identiteit

Het proces van staatsvorming in de negentiende eeuw heeft een historisch fundament gelegd voor de toegenomen integratie en nationale culturele eenwording. Dit kunnen we zien als een begin van de mondialisering van de culturele identiteit. In de loop van dat proces ontstond in Nederland en elders een gedeeld nationaal besef, gedragen door de eigen taal, een eigen geschiedenis (de uitvinding van de “Vaderlandse Geschiedenis”)

¹³² W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) 8,9.

¹³³ Symposium, 3 november 2007, 10 jarig bestaan studenten vereniging Utile Dulci.

¹³⁴ Raad voor de Cultuur, *Spiegel van de Cultuur* (Den Haag 2004) 9.

en omgeven met gevoelens van nationale solidariteit en patriottisme. Regionale variaties in de meting van de tijd werden gestandaardiseerd en regio's werden opgenomen in de nationale, statelijke bureaucratie. Lokale gemakkelikheden en zeden verdwenen of werden gedegradeerd tot folklore en nationale feesten, zoals Koninginnedag, werden geleidelijk aan populairder dan de vroegere lokale, met de agrarische kalender verbonden, feesten.¹³⁵

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen mondiaal en lokaal in het denken over maatschappelijke ontwikkelingen tegenover elkaar te staan. Mondialisering stond voor het proces van de mondiale verspreiding van als "modern" aangeduide manieren van doen, voor de vervlakking van regionale culturele verschillen en het ontstaan van een mondiale, meer algemene "common culture". Mondialisering was equivalent voor de wereldwijde verspreiding van waarden als rationalisering, democratisering, individualisering en mobilisering. In de jaren zestig en zeventig werd dit in een meer cultuurkritische zin wel verbonden met de idee van de "amerikanisering" van de cultuur. Daarbij komt de berekening en coördinatie van tijd en ruimte die wereldwijd verloopt via mondiaal gestandaardiseerde maatstaven en een wereldwijde verspreiding van een moderne, abstracte geldeconomie. In de wereld van de sport is sprake van wereldwijd gestandaardiseerde spelregels. Daarnaast valt ook de dominantie van Anglo-Amerikaanse consumptie- en vermaakproducten in het mondiale culturele verkeer niet te ontkennen.

Culturele modellen, ontstaan binnen de ene ruimtelijke context, worden geëxporteerd naar en geïmporteerd in andere ruimtelijke contexten om daar vermengd te worden met lokale gebruiken en gewoonten. Architecten, ontwerpers en schrijvers kunnen voor de ontwikkeling van hun producten kiezen uit een mondiaal pakket van stijlen, kleuren en smaken. In de vormgeving van de architectuur en muziek, van kleding, interieurs en maaltijden worden stijlen uit diverse uithoeken van de wereld vermengd tot een lokale *pastiche*. Niet iedereen is in gelijke mate betrokken bij de mondiale stroom van producten, beelden en informatie.¹³⁶ In het proces van nationale culturele eenwording heeft dit bijvoorbeeld in Nederland niet geleid tot de totstandkoming van een nationale monocultuur. Onder de oppervlakte van de Nederlandse taal gaat nog steeds een lappendeken van regionaal verschillende dialecten schuil, uiting van de uiteenlopende

¹³⁵ H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) 178.

¹³⁶ H. Mommaas, *Moderniteit, vrije tijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. (Utrecht 1993) 185, 186.

geschiedenis van de diverse gewesten. Een vergelijkend onderzoek van H. Knippenberg en B. de Pater uit 1988 laat een opmerkelijke stabiliteit zien tussen 1879 en 1979 van deze lappendeken. Die gewestelijke pluriformiteit komt tot uiting in regionale verschillen in de viering van feesten als carnaval en kermis. Bij conflicten tussen nationale en regionale overheden blijken regionale sentimenten keer op keer weer eenvoudig te mobiliseren, net zo goed als trouwens rondom nationale of regionale sportieve evenementen. Daarnaast laat kijk- en luisteronderzoek zien dat regio-specifieke omroepen een aanzienlijke en zelfs groeiende belangstelling genieten. Plaats doet er tegenwoordig dus nog wel degelijk toe.¹³⁷ Ruimtelijke verschillen zijn allerminst opgeheven. Eerder lijkt het tegendeel het geval. Bestuurders van regio's, steden en organisaties halen steeds vaker hun eigensoortige culturele erfenis uit de archieven en achter verwaarloosde gevels vandaan of construeren deze in plaatselijke varianten van "invention of tradition" om deze te kapitaliseren in een competitie om de nieuwste toerist of de nieuwste onderneming. Vermaak, lokale folklore en cultuur worden regelmatig ingezet voor de vormgeving van een eigen stedelijke of regionale identiteit. En regionale culturele bewegingen vinden steeds vaker gehoor voor hun eigen culturele belangen.¹³⁸

4.5 Nationale identiteit

Identiteit is altijd symbolisch: ze is een betekenisvolle, maar aan in de tijd en ruimte beschikbare categorieën gebonden constructie van interacties tussen beelden en realia, die verwijst naar de symbolische waarden van individu, groep land of mensheid. De Nederlandse leeuw staat bijvoorbeeld voor onze identiteit, omdat we vier eeuwen geleden als leeuwen hebben gevochten om ons van de overheerser te bevrijden.¹³⁹ Ook nu zien we die vrijheidsstrijd nog steeds als een centrale waarde van onze gemeenschap en ons collectieve bewustzijn. De leeuw staat voor kracht, macht en vrijheid. Maar onze identiteit had anders kunnen uitvallen als we een andere selectie hadden gemaakt of andere beeldtradities hadden gebruikt. Berust nationale identiteit op een staatsnatie of

¹³⁷ H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) 206.

¹³⁸ H. Mommaas, *Moderniteit, vrije tijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. (Utrecht 1993) 184,185.

¹³⁹ De leeuw is een aloud heraldisch motief, maar is als symbool van de Nederlandse natie (Leo Belgica) gesmeed door een buitenlander, de Oostenrijker Michael von Aizing (1583), en door kaartenmakers in binnen- en buitenland gepopulariseerd. Zie Jan Roegiers en Bart van der Hertten (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart Keizer Karel tot Willem I* (Leuven 1994) 58-83

berust ze juist op de gevoelscategorieën van de cultuurnatie die we allemaal hebben geïnternaliseerd en waaraan ook van nieuwkomers participatie wordt verwacht?¹⁴⁰

De cultuurnatie, dat is ons immateriële erfgoed: het zelfbeeld van calvinistische soberheid en somberheid, het koopman/domineecomplex, het poldermodel, de Hollandse nuchterheid, de gelijkheidsideologie, de tolerantie-mythe, de gidslandmissie, het Oranjegevoel en zo nog wat elementen die elke Nederlander tegenover derden als “eigen” proclameert.¹⁴¹ Het zijn beelden, waarden en gedragswijzen die we ons symbolisch toe-eigenen als constitutief voor de identiteit. De cultuurnatie, dat is wat Nederlandse expats, van welke snit en welk cultureel peil ook, als Nederlanders in het buitenland symbolisch samenbindt en waar ze ver in het buitenland een moord voor zouden doen.¹⁴² De cultuurnatie is in het contact met andere naties ons eigen beeldmerk.¹⁴³ De storm van protest na de uitspraak van prinses Maxima over het niet bestaan van de Nederlandse identiteit spreekt boekdelen. Maar de moeite die we als Nederlanders hebben met het herdenken van ons erfgoed staat daar haaks op of maakt er misschien wel onderdeel van uit. Er is geen groot enthousiasme te bespeuren bij de herdenking van het vaderlandse verleden. Er moet altijd worden gedebatteerd. Dat debat gaat niet om principiële kwesties. Het gaat niet om republiek of monarchie. Het gaat ook niet om de vraag of deze of gene gebeurtenis in het verleden zuss of zo moet worden gezien. Het debat gaat altijd over de vraag of er überhaupt moet worden herdacht.¹⁴⁴ Volgens A.F. Manning is in Nederland een levend historisch besef niet kenmerkend en ook hebben wij minder nationale feestdagen dan de ons omringende landen. Misschien omdat hier minder dan in andere landen vanaf de kansel, in de school of in de jeugdbeweging nationalistische gevoelens zijn verkondigd.¹⁴⁵ Misschien is er meer sprake van chauvinisme dan van nationalisme. Chauvinisme baseert zich niet op het

¹⁴⁰ W. Frijhoff, “Eigenzinnig Nederland. Europa en de toekomst van de cultuurnatie”, in A. van Staden (red.) *De nationale staat, onhoudbaar maar onmisbaar? Het perspectief van Europese integratie en mondialisering* (Assen/Den Haag 1996) 125-143.

¹⁴¹ W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) noot 18.

¹⁴² W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) noot 19.

¹⁴³ W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007) 26.

¹⁴⁴ L. Dorsman, E. Jonker, K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 10,26.

¹⁴⁵ A.F. Manning, Inleiding in: A. Th. van Deursen, H.C.C. de Schepper, *Willem van Oranje. Een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid* (Weesp 1984).

ationale verleden, zoals nationalisme dat doet maar refereert er hoogstens aan en dan vooral door middel van symbolen die losgemaakt zijn uit de historische context.¹⁴⁶

4.6 Veranderend historisch besef

Wat geschiedenis inhoudt en hoe geschiedenis begrepen moet worden is geen vaststaand feit. Wat men zich van het verleden wil herinneren is in hoge mate een cultureel besluit. Pogingen om vast te stellen wat wel en wat niet bij “ons” verleden hoort en wat daarvan het belangrijkste is, zijn onlosmakelijk verbonden met emotionele, sociale en politieke voorkeuren. Over de vraag hoe het verleden gezien moet worden lopen de gemoederen vaak hoog op. Begrijpelijk, want het gaat over betekenisgeving.¹⁴⁷ Maar met de veranderingen in de maatschappij verandert ook het historische besef. De belangstelling voor geschiedenis bij het publiek verdween niet maar veranderde. Museum bezoek nam toe, monumenten werden meer beschermd, archief- en stamboomonderzoek werden populair evenals het verzamelen van historische voorwerpen.¹⁴⁸ Maar niet langer vanuit de vooronderstelling dat er een continuïteit tussen heden en verleden bestond. Die vooronderstelling was in het oude historisch besef vanzelfsprekend geweest. De waardering van traditie, erfelijkheid en cultuuroverdracht had vorm gegeven aan een innige verbondenheid met de als betekenisvol ervaren geschiedenis. Al in de jaren zestig en zeventig was die verbondenheid weggeëbd. In het nieuwe - postmoderne - historisch besef is zij verdwenen. Niet continuïteit maar discontinuïteit met het verleden staat nu centraal, niet de eigenheid van het verleden maar de vreemdheid. Het nieuwe historische besef heeft er niet toe geleid dat we geschiedenissen als losse onderdelen, los van hun herkomst bestuderen. Integendeel het aantal “metahistorische “ studies is toegenomen.¹⁴⁹

Daarnaast zien we de opkomst van het *lieu de mémoire* van de Franse historicus Pierre Nora. Met dit conceptuele instrument stelde hij een nieuwe nationale geschiedenis van

¹⁴⁶ L. Dorsman, E. Jonker, K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 27.

¹⁴⁷ E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001) inleiding.

¹⁴⁸ L. Dorsman, E. Jonker, K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 128 -190.

¹⁴⁹ K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945- 2000* (Hilversum 2002) 48, 49.

Frankrijk samen. Een geschiedenis van herinneringen aan realiteiten, een gang langs de pleisterplaatsen in het geheugen.¹⁵⁰

4.7 Historische ervaringen

De didactische benadering is de oudste vorm van wetenschappelijke aandacht voor het verleden, hiervan gaan de eerste aanzetten terug naar het begin van twintigste eeuw. Daarbij werd op een nostalgische wijze naar het verleden gekeken. In de jaren vijftig werd het begrip nostalgie voornamelijk gebruikt om heimwee mee aan te duiden. F. Davis beschouwt het begrip als een persoonlijke en collectieve emotie waarbij herinneringen uit het verleden, vaak gekoppeld aan een object, worden benut om betekenis te geven aan personen en plaatsen in het heden. Nostalgie maakt volgens F. Davis gebruik van een persoonlijk verleden, maar is geen product van dat verleden. Het optreden van nostalgie heeft vooral te maken met het (vermeende) contrast tussen negatief ervaren gebeurtenissen, stemmingen en omstandigheden in het heden en het positief beoordeelde verleden. Nostalgie, aldus Davis, versterkt de continuïteitsbeleving van het individu door het bevorderen van een positieve opstelling tegenover vroegere zelfbeelden en door het verwijderen van negatieve herinneringen. Door deze herwaardering wordt het verleden in dienst gesteld van het heden. Musealisering is nauw verwant met de nostalgiebenadering. Het begrip verwijst zowel naar een museale activiteit als conservering, als naar de populariteit van musea. Musea verwijzen veelal naar de positieve, grootste, mooiste ervaringen en zaken uit het verleden en geven daarmee ondersteuning aan het heden. Ook kunnen musea worden gezien als een vorm van zingeving aan het verleden ter compensatie van ondermijnde tradities. Het object van de musealisering, het cultuurhistorische erfgoed, bepaalt mede onze identiteit, toont en behoedt onze lieux de mémoires en versterkt daarmee ons functioneren en geeft handvatten in het altijd minder overzichtelijke heden. Nationale identiteit berust deels op het bezit van erfgoed en op de stellige overtuiging, dat het uniek is. De cultuurgeschiedenis zoals besproken in paragraaf 4.2.2 maakt sinds de jaren negentig opgang. Herinnering is een belangrijke benadering van de omgang met het verleden. Herinneringen geven betekenis aan de wereld waarin wij leven. De lieux de mémoire zijn tastbare plaatsen (waarop de geografische term lieu gebaseerd is), gebeurtenissen

¹⁵⁰ J. Tollebeek, Het essay, in: *De palimpsest, Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500 – 2000* (Hilversum 2002).

en objecten die herinneringen oproepen uit het verleden en die een gevoel van continuïteit bieden. Doel is om de tijd stop te zetten, om het vergeten tegen te houden.¹⁵¹

Volgens F.R. Ankersmit ligt de historische ervaring in de plotselinge, onverhoedse doorbreking van conventies, waardoor historici ontvankelijk kunnen worden voor onwaarschijnlijke waarschijnlijkheden. Er vindt een decontextualisering, zo men wil een deconstructie, plaats van vastliggende opvattingen. Er treedt cognitieve dissonantie op, met creatieve gevolgen. Er is een spanning tussen rede en verstand die blijvend is en die niet door middel van een nieuwe wetenschappelijke conventie of constructie op te heffen valt.

Die creatieve doorbreking van vaste denkpatronen ontleent haar potentie aan de onmiddellijke directheid en nabijheid. Vandaar dat de historische ervaring vaak opgeroepen wordt door kleine details, door op het oog onbetekenende aanleidingen. Niet afstandelijk analyse, niet het geschreven woord, maar zintuiglijke beroering is het medium van de historische ervaring. Het ultieme historische zintuig is dan ook niet het gezicht, het gehoor of de reuk, maar de tastzin.¹⁵²

4.8 Culturele infrastructuur

De infrastructuur zelf van het culturele leven is van belang omdat deze invloed uitoefent op de totstandkoming van uitingen en bepaalt hoe iets wordt vastgelegd. De manier en de vorm waarop kennis naar buiten wordt gebracht is van invloed op de beeldvorming en betekenisgeving en daarmee op de waardering waarmee iets wordt ontvangen. De wens dat alles moet kloppen, de behoefte aan consistentie is vaak nog steeds typerend voor het wereldbeeld van intellectuelen. Theorie en praktijk, denken en handelen, verstand en gevoel behoren met elkaar in overeenstemming te zijn. Persoonlijke emoties, particuliere opvattingen en publieke doctrines worden geacht herleidbaar te zijn tot dezelfde bron. Gedrag, zowel in de privé-sfeer als in het openbare leven, hoort te harmoniëren met die denkbeelden. Dat vormt de basis voor een geregeld, voorspelbaar en redelijk maatschappelijk verkeer.¹⁵³

¹⁵¹ K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945- 2000* (Hilversum 2002) 16-40.

¹⁵² F.R. Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen 1993) 11, 34, 43, 47.

¹⁵³ E. Jonker, *Historie. Over de blijvende behoefte aan geschiedenis* (Assen 2001) 87.

Rond 1960 wordt de vanzelfsprekendheid van geschiedenis als bewaker van cultureel erfgoed aangetast. Op maatschappelijk gebied ontstaat een ongemakkelijke verhouding met de sociale wetenschappen. Vooral met de sociologie, de meest algemene en ook de meest verwante discipline, krijgen historici het lastig. Er wordt zelfs voorgesteld om van geschiedenis een hulpwetenschap van de sociologie te maken. Vanaf die tijd is er veel over dit onderwerp en over het nut van geschiedenis gedebatteerd.¹⁵⁴

Maatschappelijke veranderingen op het gebied van politiek of religie, zoals de ontzuiling en secularisering van de maatschappij hebben hun invloed op de geschiedbeoefening nagelaten.

Een ander factor is technologie, iedere nieuwe technologie draagt bij aan een andere wijze van representeren en beïnvloedt daarmee ons denken en handelen. De nieuwe informatie- en communicatietechnologieën hebben het ook mogelijk gemaakt om thuis archieven, collecties en bibliotheken te raadplegen. Via het internet kan informatie worden verkregen over cultureel erfgoed zoals de aanwezige collectie, toegangsprijs, openingstijden en bereikbaarheid van erfgoedinstanties.¹⁵⁵

4.9 Samenvatting

Het cultuurbegrip dat we nu gebruiken is breed, neutraal en functionalistisch. “Cultuur” is het geheel van materiële, symbolische en organisatorische aspecten van een bepaalde samenleving, ongeacht de grootte het peil of de belangrijkheid van die samenleving. “Cultuur” is sinds de jaren zestig steeds meer opgevat als een sociale functie en als een element van welzijn en wordt sterk meebepaald door internationale afspraken. De term erfgoed is in eerste instantie opgekomen als een aanduiding voor materiële objecten uit het verleden. Er zijn processen gaande van ontgeografisering en delokalisering maar ook is er sprake van herlevend regionalisme en lokalisme.¹⁵⁶ Cultuurhistorisch erfgoed speelt een belangrijke rol bij het begrijpen en het ontstaan van onze Nederlandse identiteit. Het zijn gebeurtenissen en plaatsen van herinnering waar een gevoel van continuïteit en daarmee een gevoel van zekerheid ontstaat.

¹⁵⁴ L. Dorsman, E. Jonker, K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 96, 97.

¹⁵⁵ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 12.

¹⁵⁶ H. Mommaas, *Moderniteit, vrije tijd en de stad. Sporen van maatschappelijke transformatie en continuïteit*. (Utrecht 1993) 185.

HOOFDSTUK 5

SLOT LOEVESTEIN 1985 - 1995

5.1 Inleiding

Slot Loevestein spreekt tot de verbeelding door het massieve en stoere gebouw en de strategische en bijzondere ligging in het rivierenlandschap. Veel mensen zijn op deze plek geïnspireerd geraakt en hebben de band met het verleden daadwerkelijk gevoeld. Zoals blijkt uit het onderstaande citaat uit de inleiding van het boekje *Kastelen vertellen hun verhalen* van A.I.J.M. Schellart en Th. de Vries:

“Maar op een warme zomeravond vorig jaar zaten we op de wallen van kasteel Loevesteyn. De grote slepen op de rivier trokken hun strepen door het water. Van ver klonk er geruis. Het massief-donkere silhouet van het grote gebouw achter ons, sloot de wereld af als een muur. De bladeren van de hoge bomen ritseldenhet leek of ze fluisterden van toen hier nog ridders streden”.¹⁵⁷

In de afgelopen decennia is het Nederlandse overheidsbeleid ten aanzien van cultuurhistorisch erfgoed veranderd. De rijksmusea vielen eerst volledig onder de paraplu van de rijksoverheid. Voor de rijksmusea waren er weinig mogelijkheden om zelf initiatieven te ontplooien. In het midden van de jaren tachtig heeft de rijksoverheid een voorzichtige aanzet gedaan tot een ander beleid ten aanzien van de rijksmusea. Dit heeft in 1994 geresulteerd in de verzelfstandiging van zeventien rijksmusea en de twee bekendste kastelen van Nederland: Slot Loevestein en het Muiderslot. Op 9 december 1994 werd Slot Loevestein verzelfstandigd en kreeg daarbij de status van rijksgesubsidieerd museum. Dit hoofdstuk gaat over Slot Loevestein en de invloed van de overheid op de manier waarop dit cultuurhistorische erfgoed werd gepresenteerd aan de bezoeker. Wat was er te zien en te beleven op Slot Loevestein in de periode 1985 tot 1995. Voor dit hoofdstuk heb ik gebruik gemaakt van de jaarverslagen van de Nederlandse Rijksmusea 1985 – 1987 en voor de periode 1988 tot 1995 van de Rijksdienst Kastelenbeheer. Vanaf 1988 diende de Rijksdienst Kastelenbeheer zelf zorg te dragen voor de jaarverslagen. Waar onduidelijkheden waren, is dit aangevuld met informatie verkregen van medewerkers van Slot Loevestein die in deze periode in dienst waren.

¹⁵⁷ A.I.J.M. Schellart, T. de Vries, *Kastelen vertellen hun verhalen* (Amsterdam 1965) Inleiding.

5.2 Slot Loevestein

Slot Loevestein met zijn verdedigingswerken ligt in de provincie Gelderland, in het Munnikenland, het uiterste noordwesten van de Bommelerwaard, waar de Afdamde Maas in de Waal uitmondt en waar ze samen verder gaan als de Merwede. Tot 1814 hoorde dit deel van de Bommelerwaard, met inbegrip van het Slot Loevestein en de omringende verdedigingswerken, tot het gewest Holland. Slot Loevestein is een laat middeleeuws kasteel, waarschijnlijk rond 1358 gesticht tijdens het beleg van Heusden als blokhuis door Diederic van Horne, een leenman van de graaf van Holland. In 1575 is op initiatief van Willem van Oranje een begin gemaakt met de modernisering van de middeleeuwse verdedigingswerken rondom het Slot. Toen in 1589 de laatste aanpassingen waren afgerond had Loevestein een vijfhoekige omwalling met drie bastions en een rondeel. In 1651 werd het middeleeuwse rondeel vervangen door een nieuw bastion. Tussen 1701-1708 werd de vesting Loevestein opnieuw gemoderniseerd. Er werd een nieuwe contrescarp met gracht aangelegd. Om binnen de vesting meer ruimte te krijgen, werd de slotgracht gedempt. Tegelijkertijd werden de wallen verbreed en de borstwering verzaamd. De slotgracht werd in de Eerste Wereldoorlog in het kader van de werkverschaffing weer uitgegraven om de oorspronkelijke situatie te herstellen. Deze situatie treft de hedendaagse bezoeker nog steeds grotendeels aan: de vesting is sindsdien nauwelijks veranderd. De vesting Loevestein had een militaire en civiele bewoning. Gezinnen van militairen woonden soms generaties lang in Loevestein. De burgerbevolking ondersteunde de soldaten. Er waren bijvoorbeeld een bakker, een schoolmeester, een vroedvrouw en een predikant. De soldatenhuisjes en beheerderswoning herinneren nog aan deze tijd. Dit maakte het fort zelfvoorzienend. Het arsenaal is in 1781 gebouwd toen het Oude Tuighuis, dat in 1853 gesloopt werd, te klein bleek om het vele militaire materieel van het fort, steunpunt in de Hollandse Waterlinie, op te slaan. Ook werden in 1853 van de kelders van Slot Loevestein een bomvrij of zogeheten blindeerbare reduit gemaakt. Er werd toen zoveel kruit opgeslagen in het kasteel dat het niet meer verantwoord was om in het kasteel zelf te wonen. Tot slot werd in 1883 een betonnen, bomvrije schuilplaats (kazemat) gebouwd om mitrailleurs op te stellen die op het Slot waren gericht.¹⁵⁸

¹⁵⁸ S. Jansen, A. de Jong (red), *Slot Loevestein, meer dan een museum* (Poederoijen 2007) 27-32.

Voor de bouwfases van het Slot zie bijlage 4. Voor de plattegrond van het Slot en de vesting Loevestein zie bijlage 5.

5.2.1 Monumentenwet en waardstelling

Van de ruim tweeduizend panden die de Rijksgebouwendienst beheert, is een beperkt deel monument. Het monumentenregister van de Rijksgebouwendienst bevat alle monumenten die de dienst beheert. Dit zijn niet allemaal rijksmonumenten en omgekeerd maken ook niet alle rijksmonumenten deel uit van de portefeuille van de Rijksgebouwendienst.

Slot Loevestein valt onder categorie I van het monumentenregister van de Rijksgebouwendienst, de monumenten die van buitengewoon (inter)nationaal cultuurhistorisch belang zijn. Het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis (BBA) heeft in opdracht van de Rijksgebouwendienst in 2007 een waardstelling samengesteld over Slot Loevestein. Deze waardstelling vormt de inspiratiebron, maar geeft ook de kaders, voor het bepalen van de restauratiestrategie, de gebruikswisie en het ontwerp van structurele aanpassingen.

5.3 Toeristische geschiedenis

Vrijwel de hele twintigste eeuw heeft Loevestein een gecombineerde militaire en toeristische functie gekend. Rederij Fop organiseerde al sinds het begin van de twintigste eeuw vanuit Rotterdam, Dordrecht en Gorinchem dagtochtjes naar Loevestein. Het Slot heeft dan nog een militaire functie. Door de dagtochtjes ontstond behoefte aan informatie over het kasteel en in 1911 werden er twee brochures uitgegeven: een *10-cents-gids*¹⁵⁹ en *Loevestein, onze staatsgevangenis*.¹⁶⁰ Zij werden snel herdrukt en in het Engels vertaald. Voor 90 cent werden dagjesmensen heen en terug gevaren. Ook was Loevestein toen al in trek als bestemming voor schoolreisjes. Op 12 februari 1913 werd in Den Haag een vereniging “Slot Loevestein” opgericht die volgens de statuten tot doel had:

¹⁵⁹ G.W. Boot, *Gids t.b.v. de rondleiding door Slot Loevestein* (Gorinchem 1911).

¹⁶⁰ P.J. Verlee, *Loevestein onze staatsgevangenis* (Gorinchem 1911).

“om het inwendige van het slot zooveel mogelijk in zijn ouden toestand terug te brengen en te stoffeeren, zoodat het publiek zich een voorstelling kan maken, hoe deze staatsgevangenis tijdens het verblijf van De Groot er ongeveer heeft uitgezien”.

In 1919 heropende het Ministerie van Oorlog Slot Loevestein voor het publiek. Er waren mensen die zich afvroegen of dat wel verstandig was, want er lag nog een paar duizend ton kruit opgeslagen in de kelders van het Slot. Rondleidingen werden verzorgd door het Bureau voor vreemdelingenverkeer “Bloei van Gorinchem”, ook hielden zij toezicht op het beheer van Loevestein. Dit bureau kreeg regelmatig klachten van teleurgestelde bezoekers over de slechte staat van het kasteel en de kaalheid van de inrichting. Slotvoogd Jonkheer L.C. van Panhuys, burgemeester van Vuren en Dalem, deed zijn uiterste best om Loevestein een vaste plaats in de Nederlandse geschiedenis te geven en bedacht allerlei plannen en activiteiten die geen genade vonden bij de rijkscommissie voor de monumentenzorg. Om de fantasie van Van Panhuys enigszins in te tomen en te zorgen dat de historische feiten niet uit het oog werden verloren, gaf de voorzitter van de rijkscommissie voor de monumentenzorg Van Panhuys een aantal boeken over de geschiedenis van het Slot en zijn inwoners. Dit was het begin van de bibliotheek van Loevestein. Het enthousiasme van Van Panhuys werd er alleen maar door aangewakkerd. Hij raakte geïntrigeerd en geïnspireerd door het Zweedse Skansen, een openluchtmuseum in Stockholm met een paar honderd historische gebouwen en een dierentuin met inheemse dieren en planten. Hij richtte zelfs in 1942 een “Skansenfonds” op. Zijn opvolger was jhr. mr. L.R.J. Ridder van Rappard en met hem begon de plannenmakerij opnieuw. In deze periode werd ook het landschappelijke belang van het Munnikenland duidelijk. De slotvoogd en de Voorlopige Natuurbeschermingsraad streden in 1953 succesvol tegen de omdijking van het land om Loevestein. Ondertussen nam het toerisme een hoge vlucht. In 1951 werd Loevestein door 11.000 mensen bezocht, in 1964 was het aantal bezoekers al gestegen tot 45.000. In 1951 kwam definitief een einde aan de militaire rol van Loevestein. Bij Koninklijk Besluit van 18 oktober 1951 schreef defensie het Slot en fortificatiecomplex geheel als verdedigingswerk af. Dit betekende de definitieve overgang van een militaire naar een toeristische functie. Het kwam als “monument van geschiedenis en kunst” in handen van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW). De herstelwerkzaamheden konden beginnen: tot 1958 is er sprake van herstel en vanaf 1962 van restauratie. De grote restauratie, die kan worden gezien als een achtste

bouwfase, loopt van 1964 tot het midden van de jaren tachtig.¹⁶¹ Loevestein ligt eenzaam in het Munnikenland en was tot 1968 voor zowel zijn bewoners als voor toeristen over water goed bereikbaar, maar over land was de situatie slecht. Met ingang van juni 1968 is in samenwerking met het rijk, de provincie en het polderschap een weg door het Munnikenland aangelegd om het moderne toerisme tot vlak voor de poorten van Loevestein te brengen.¹⁶²

5.4 De overheid en de verzelfstandiging

Van 1972 tot 1995 werd Loevestein beheerd door de toenmalige Rijksdienst Kastelenbeheer van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW). In het midden van de jaren tachtig ging de overheid anders denken over het beheer van het cultuurhistorische erfgoed en ging men plannen maken om deze sector te privatiseren. In de nota *Museumbeleid*, uit 1985, wordt gesteld dat het belang van de onder de Rijksdienst Kastelenbeheer ressorterende kastelen en ruïnes voor een goed begrip van de Nederlandse cultuurgeschiedenis, de blijvende verantwoordelijkheid van het rijk voor deze objecten rechtvaardigt. Maar er werd toen al gesproken over een ophanden zijnde reorganisatie en herstructurering van de directie Musea, Monumenten en Archieven.¹⁶³ Het kwam eind 1986 tot een voorstel tot “privatisering” van de Rijksdienst Kastelenbeheer en dit voorstel werd in 1987 verder uitgewerkt. In het definitieve voorstel geeft men aan de term verzelfstandiging de voorkeur. In het voorstel werd uitgegaan van het behoud van de functies en de waarden van de onder de Rijksdienst Kastelenbeheer ressorterende instellingen. De overheid zag als grootste voordeel van verzelfstandiging het ontstaan van een grotere bedrijfsmatige slagvaardigheid. In 1989 werd ten behoeve van onderzoek naar externe verzelfstandiging van de rijksmusea en de rijksmuseale diensten een ondernemingsplan voor de Rijksdienst Kastelenbeheer opgesteld. De resultaten van het onderzoek werden gepubliceerd in een ambtelijk rapport *Zoeklicht op zelfstandigheid*.¹⁶⁴ Naar aanleiding van dit rapport werd besloten het onderzoek naar externe verzelfstandiging door de Interdepartementale Beleidscommissie Privatisering (IBP-onderzoek) voort te zetten. Dit

¹⁶¹ S. Jansen, *Scholing medewerkers Slot Loevestein* (2007) hoofdstuk 6, 10, 11.

S. Jansen, A. de Jong (red), *Slot Loevestein, meer dan een museum* (Poederloijen 2007).

¹⁶² P. van Andel, *Loevestein* (Gorinchem 1976) 19, 20.

¹⁶³ Nederlandse Rijksmusea, *Jaarverslag, 1985* (Den Haag 1986) 315.

¹⁶⁴ Ministerie van Welzijn Volksgezondheid en Cultuur, *Zoeklicht op zelfstandigheid* (Rijkswijk 1989).

onderzoek was medio 1990 voltooid. Er werd door het ministerie al in de tweede helft van 1989 een proefproject met een looptijd van twee jaar voor interne verzelfstandiging (Maximale Zelfstandigheid) gestart, waarbij vier rijksmusea en twee rijksmuseale diensten betrokken waren. In juli 1990 is door het ministerie van WVC opdracht gegeven om een strategische studie naar de huidige en de gewenste positie van de Rijksdienst Kastelenbeheer uit te voeren en de daarvoor gewenste reorganisatie van de Rijksdienst Kastelenbeheer uit te voeren. Er werd een begin gemaakt met de delegatie van financiële en personele bevoegdheden naar de afzonderlijke instellingen. Met iedere erfgoedinstelling afzonderlijk werd bekeken wat de beste weg tot verzelfstandiging zou kunnen zijn: bijvoorbeeld overdracht aan een gemeente of het onderbrengen in een stichting. Op 22 juni 1993 werd de wet op de verzelfstandiging van de rijksmuseale diensten aangenomen, gevolgd in 1994 door de verzelfstandiging van de Rijksdienst Kastelenbeheer. De Stichting Museum Slot Loevestein is ontstaan in 1994, toen het Ministerie van WVC, Slot Loevestein verzelfstandigde. De veranderingen bij de Rijksdienst Kastelenbeheer en de verzelfstandiging van Slot Loevestein zijn een goed voorbeeld van het proces en de wijze waarop de overheid zich terugtrekt en meer op afstand ging opereren.

5.5 Organisatie Slot Loevestein

In de periode 1985-1995 viel het directe beheer van het Slot Loevestein onder een slotbewaarder en een waarnemer. Zij stonden onder supervisie van de slotvoogd die in dienst was bij de Rijksdienst Kastelenbeheer. De echtgenoot van de slotbewaarder kreeg in 1985 het beheer van de Taveerne. Er was een tuinman/onderhoudsmedewerker in dienst die met zijn gezin in de vesting woonde. Zijn vrouw deed huishoudelijke en aanverwante werkzaamheden. Er werd personeel met kortlopende contracten ingehuurd voor ondersteunende werkzaamheden. In de periode van 1 april tot 1 november werden er zes tot tien rondleiders aangesteld en in de maanden juli en augustus werden deze krachten uitgebreid met twee, soms drie personeelsleden voor de kaartverkoop. In 1993 en 1994 werd in de maanden januari tot maart, tijdens de winteropenstelling, een kassahulp aangesteld.

5.5.1 Financiën

Tot 1995 was Slot Loevestein onderdeel van een grotere, gesubsidieerde organisatie, de Rijksdienst Kastelenbeheer. Deze organisatie was verantwoordelijk voor het management en de exploitatie van Slot Loevestein. Slot Loevestein kreeg net als al het andere erfgoed subsidies van de overheid, maar was niet vrij in zijn functioneren. Alle inkomsten van kaartverkoop etc. moesten worden afgedragen aan het ministerie van Financiën. Het maakte eigenlijk niet uit hoeveel bezoekers er kwamen, want de gemaakte winst kon niet aan eigen doelen zoals collectievorming of presentatie van de verhalen rond het erfgoed worden uitgegeven. Daar werd een oplossing voor gezocht en gevonden in de vorm van de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein. Aan de Stichting werden gelden overgemaakt die anders naar de overheid zouden terugvloeien. Onder invloed van de komende verzelfstandiging groeit eind jaren tachtig bij het beheer van Slot Loevestein al de aandacht voor de exploitatie van het erfgoed en komt onder invloed van de druk van de komende concurrentie in de markt van vrijetijdsbesteding een meer marktgericht denken met aandacht voor eigen inkomsten op gang.

5.5.2 Stichting Vrienden van het Slot Loevestein

De Stichting Vrienden van het Slot Loevestein werd op 2 september 1969 opgericht en stelde (en stelt) zich ten doel om met de gelden die haar ter beschikking werden gesteld de museale belangen van Slot Loevestein te behartigen. In de periode 1985 – 1995 werden veel investeringen gedaan in het uitbreiden van de museale collectie van Slot Loevestein, in het bijzonder in prenten, memorabilia en boeken. Ook werd er bijgedragen aan restauratie en conservering en aan de inrichting van het kasteel en de Taveerne. Er is een strikte scheiding tussen de Stichting Museum Slot Loevestein en de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein. De museumexploitatie vindt plaats binnen de begroting van de museumstichting, waarbij het vermogen van de vriendenstichting uitsluitend als aanvullend fonds mag fungeren.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Directie Slot Loevestein, *Jaarverslag 2001, 2002* (Poederoijen 2002, 2003).

5.5.3 Historische Werkgroep Loevesteyn

In het begin van 1981 is de Werkgroep Loevesteyn opgezet. De doelstelling van deze Werkgroep is: de bevordering en kanalisatie van het historische en bouwkundige onderzoek bij Slot Loevestein en de bescherming, conservering, restauratie en registratie van bodemvondsten en andere objecten van historische waarde bij Slot Loevestein door actieve deelneming aan het onderzoek en door voorlichting aan het publiek over de activiteiten van de werkgroep.¹⁶⁶ In 1987 is men begonnen met het tekenen en beschrijven, meten, determineren en dateren van vondsten en het fotograferen van de collectie. Bovendien is men bezig met paleografisch en historisch onderzoek, de restauratie van aardewerk en met leer- en metaal conservering, dit alles in overleg met het Centaal Laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van kunst en wetenschap te Amsterdam en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.¹⁶⁷ In 1988 wordt een start gemaakt met de digitalisering van de in de jaren daarvoor verkregen historische gegevens. Naast deze registratie is in 1990 ook de aparte registratie van kleipijpen door de Pijpelogische Kring Nederland gemaakt. In de periode 1985 – 1995 houdt de werkgroep open huis tijdens de Open Monumentendag en het Nationale Museumweekend en onderhoudt intensieve contacten met de werkgroep “De Vier heerlijkheden” uit Brakel en in mindere mate met de Historische Kring Bommelerwaard en de Archeologische Werkgemeenschap Nederland. Museale voorwerpen in de tentoonstellingsruimte worden ieder jaar door leden van de Werkgroep Loevesteyn schoongemaakt en waar nodig opnieuw geconserveerd.

5.6. Tentoonstellingen en presentaties

Medio juli 1985 werd een voorlopige presentatie van de permanente tentoonstelling over “De geschiedenis van Slot Loevestein” alvast voor het publiek opengesteld. Daarnaast kreeg men van de bibliotheek van het Vredespaleis een tentoonstelling over “Hugo de Groot” in bruikleen. Eveneens in 1985 gaf de “Stichting Vrienden van het Slot Loevestein” opdracht tot het vervaardigen van een aantal maquettes voor de tentoonstelling “De ontwikkeling van het kasteeltype in Nederland”. Deze

¹⁶⁶ Nederlandse Rijksmuseum, *Jaarverslag 1981* (Den Haag 1982) 317.

¹⁶⁷ Nederlandse Rijksmuseum, *Jaarverslagen 1985-1988* (Den Haag 1986-1988).
Rijksdienst Kastelenbeheer, *Jaarverslagen 1988-1995* (Den Haag 1988-1995).

tentoonstelling werd officieel geopend aan het begin van het seizoen 1989. In 1988 had Slot Loevestein een tentoonstelling “Spreeuwenpotten, doel en betekenis”, uiteindelijk liep deze tentoonstelling tot november 1990. In december 1990 werd de permanente tentoonstelling over het leven van Hugo de Groot geopend. De tentoonstellingen waren opgesteld in de soldatenhuisjes of in de Schotse Kamer in de officierswoningen. In 1992 werd de apparatuur voor het diaklankbeeld vervangen door een video-grootbeeldprojectie. Van de NOS werden voor deze videopresentatie een tweetal films met als thema “kastelen” betrokken. In 1993 en 1994 werden in de Kruittoren tijdens het nationale museumweekend, op de Open Monumentendag, op feestdagen en in een aantal weekends exposities gehouden door individuele exposanten. In 1994 werd opdracht gegeven de panelen bij de tentoonstelling “De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Nederland” te zeefdrukken. De Nederlandse teksten werden voor de buitenlandse bezoekers in het Engels vertaald. In datzelfde jaar organiseerde De Stichting Vrienden van het Slot Loevestein samen met het Duitse Altena de tentoonstelling “Altena-Water en draad”. Bij de opstelling van de tentoonstellingen en presentaties in Slot Loevestein werd uitgegaan van een didactische benadering. Daarbij werd er op een nostalgische wijze naar het verleden gekeken zonder dat er geïnvesteerd werd om de belevingswaarde van het gepresenteerde aan de bezoeker over te brengen.

5.6.1 Rondom Loevestein

In 1993 werd in opdracht van de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein en in samenwerking met Staatsbosbeheer door het bureau AGE te Tilburg een onderzoek gestart naar de mogelijkheden van een wandelpad, met informatieborden over rivieren, landschap en vesting, door het gebied van Staatsbosbeheer rondom de vesting Loevestein. Dit wandelpad werd begin 1995 opengesteld. Ook liet de Rijksgebouwendienst in 1993 historisch onderzoek uitvoeren naar het terrein rondom het kasteel. Dit onderzoek vormde de basis voor de aanpassingen van de bestaande beplantingen.

5.6.2 Openstelling

Het Slot was van 1 maart tot 1 november alleen op werkdagen te bezichtigen van 9.00 uur tot 17.00 uur.¹⁶⁸ In 1985 kwam hier verandering in, Slot Loevestein was vanaf 1 april tot 31 oktober ook op zaterdag en zondag vanaf 13.00 tot 17.00 uur voor het publiek toegankelijk. Een rondleiding duurde ongeveer 50 minuten. In 1987 werd voor het eerst tijdens de 1^e Open Monumentendag gratis toegang verleend aan het publiek. De onder de Rijksdienst Kastelenbeheer ressorterende instellingen waren ook in 1988 tijdens het Nationaal Museumweekend voor bezoekers gratis toegankelijk maar om financiële redenen werd besloten hier vanaf 1989 niet meer aan mee te doen. In 1988 werd ook op de 2^e Open Monumentendag gratis toegang verleend. Vanaf 1989 kon Slot Loevestein ook gedurende het winterseizoen worden bezocht. Het Slot is dan ook op de zaterdag- en zondagmiddagen en in de Kerst- en krokusvakantie op de dinsdag en de donderdag geopend. Met de verruimde openstelling werd tegemoet gekomen aan de wens van bezoekers om ook buiten het zomerseizoen en niet alleen op door de weekse dagen het Slot te kunnen bezoeken. Vrijetijd blijkt in 1985 al het belangrijkste vervoersmotief te zijn. Door de toegenomen mobiliteit kon met relatief weinig moeite een bezoek worden gebracht aan plaatsen die voor de doorsnee burger tot voor kort vrijwel onbereikbaar waren zoals Slot Loevestein.

5.6.3 Rondleidingen

In 1985 werd voorafgaande aan een rondleiding in het Slot een diaklankbeeld, later vervangen door een videogrootbeeld projectie, in het Arsenaal vertoond. De geschiedenis van het kasteel werd volgens gidsen die ook nu nog in dienst zijn van Slot Loevestein, aan de bezoeker verteld op basis van vier A4-tjes en het boek van de voormalige slotbewaarder van Slot Loevestein P. van Andel, *Zes eeuwen Loevestein*.¹⁶⁹ Gedurende de winteropenstelling vanaf 1989 verzorgde de Coöperatie “Cicerone” U.A. de rondleidingen. Dit waren dezelfde gidsen die ook tijdens de zomerperiode de rondleidingen deden. Maatschappelijke veranderingen op het gebied van politiek en religie, zoals de ontzuiling en secularisering van de maatschappij hebben ervoor gezorgd dat mensen hun vrijetijd meer aangepast aan hun individuele behoefte zijn gaan besteden. Bij Slot Loevestein veranderde in hele periode 1985- 1995 weinig aan de

¹⁶⁸ P. van Andel, *Loevestein* (Gorinchem 1976) 20.

¹⁶⁹ P. van Andel, *Zes eeuwen Loevestein* (Woudrichem 1972).

manier waarop het kasteel aan de bezoeker werd getoond. De manier van rondleiden bleef min of meer hetzelfde.

5.6.4 Bijeenkomsten, ontvangsten, bezoeken en concerten

In de hele periode 1985 – 1995 vonden allerlei officiële en semiofficiële onthullingen, presentaties, besloten diners, feesten, bezoeken, ontvangsten en vergaderingen plaats. Meestal waren deze gerelateerd aan de overheid, waaronder de ministeries van WVC en Defensie, de Rijksdienst Kastelenbeheer, Oudheidkundig genootschap, Stichting Vrienden van de Gelderse kastelen, het Grotius Dispuut en de Stichting Menno van Coehoorn. Ook diverse afdelingen van de Rotary brachten een bezoek. De stichting Organisatie Oude Muziek organiseerde een aantal concerten in de Ridderzaal en ook het Mannenkoor “Ons Genoegen” uit Poederoijen en jongerenkoor Phonè uit Sprang-Capelle gaven meestal een keer per jaar acte de presence. Ook autoclubs bezochten het Slot regelmatig, zoals BMW en Morris. Slot Loevestein werd regelmatig gebruikt voor het maken van TV en video opnamen.

5.6.5 Herkenbaarheid voor het publiek

Met ingang van 1 mei 1987 werd via Viditel informatie verschaft over alle onder de Rijksdienst Kastelenbeheer ressorterende kastelen en kasteelruïnes door middel van een tekstpagina. Dit contract met Viditel werd tot 1994 telkens met een jaar verlengd.

In december 1987 kwam een viertalig vouwblad met informatie over de Rijksdienst Kastelenbeheer en alle daaronder ressorterende instellingen gereed.

In januari 1988 werd voor de eerste keer deelgenomen aan de vakantiebeurs. Eind 1990 kwam er een apart viertalig vouwblad met informatie over Slot Loevestein gereed. Ook werd er opdracht gegeven tot het vervaardigen van nieuwe tweetalige tekst-/beeldpanelen, bijschriften en objectteksten voor de centrale toegang van het tentoonstellingsgebouw en de tentoonstelling over de geschiedenis van Slot Loevestein.

In 1992 werd met de Albert Heijn vestiging te Gorinchem een actie opgezet waarbij de AH-winkel gedurende een periode in het teken stond van Hugo de Groot. Hoewel de actie voor de AH-vestiging een groot succes was, bleef het aantal (actie)bezoekers aan Slot Loevestein ver beneden de verwachting.

Tijdens de vakantiebeurs in 1993 bood de Nederlandse Kastelenstichting de gelegenheid tot folderparticipatie aan voor de onder de Rijksdienst Kastelenbeheer ressorterende kastelen.

Van 1988 tot en met 1990 werd deelgenomen aan het ANWB recreatie – voordeelcheque project. Op 22 maart 1989 werd in het kader van het 10-jarig bestaan van Vluchtelingen Werk Nederland een bijeenkomst georganiseerd. Willem Nijholt speelde de terugkeer van Hugo de Groot, per boot, naar Loevestein, dit was één van de activiteiten waar de pers veel aandacht aan besteedde.

Loevestein zette met al deze nieuwe activiteiten in op de veranderende markt van de vrijetijdsbesteding, enkel museum zijn was niet meer voldoende om concurrerend te zijn. Ook vrijetijdsactiviteiten in de erfgoedsector moesten om op te vallen anders zijn of meer (spektakel) te bieden hebben, of in nieuwe combinaties verschillende onderdelen in één pakket kunnen aanbieden.

5.7 Restauratie

In mei 1982 werd de hoofdwacht met de soldatenhuisjes opgeleverd. In juni kon de hierin ondergebrachte wachtruimte/Taveerne in gebruik worden genomen. Uiterlijk werden de oorspronkelijke zeven huisjes in 18e eeuwse staat gerestaureerd. Inpandig werd een sfeervolle wachtruimte/Taveerne met een eenvoudige keukenaccommodatie ingericht, met een aparte lunchruimte voor groepen. De fundamenten van de belendende pastorie werden opgetrokken en ingericht als terras. In 1985 werd de restauratie van de voormalige Commandantwoning met officierslogement voltooid. Dit werd voor een deel kantoor, werkkamer van de beheerder, bestuurskamer van de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein en woning van de beheerder. In 1987 was de dienstwoning van de tuinman/onderhoudsmedewerker gerenoveerd. Landelijk werden in de jaren negentig voortdurend investeringen gedaan in musea en zoals verschillende andere musea zag ook Loevestein de kans om de accommodatie ingrijpend te verbeteren.¹⁷⁰ Met de inrichting van de Taveerne werd bovendien ingespeeld op de behoefte van het publiek dat het niet alleen belangrijk vond een historisch monument te bezoeken maar daarnaast ook iets wilde eten en drinken tijdens een gezellig dagje uit.

5.8 Gebruik van de Kapel

De Nederlands Hervormde Gemeente te Poederrijen maakt sinds jaar en dag op de eerste zondag van de maanden mei tot en met oktober gebruik van de kapel van Slot Loevestein

¹⁷⁰ A. van den Broek, F. Huysmans, J. de Haan, *Cultuurminnaars en cultuurmijders, Trends in de belangstelling voor Kunsten en cultureel erfgoed, Het culturele draagvlak 6* (Den Haag, 2005) 9.

voor de kerkdienst. In 1992 en 1993 werd er in de jaarverslagen melding gemaakt van een huwelijksinzegening.

5.9 Onderzoek en publicaties

In 1987 was de inventarisatie voltooid van de tekeningen en prenten, alsook enig documentatiemateriaal, uit de verzameling van de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein. Bovendien werden de verzamelingen gefotografeerd en de inventarisatie van het boekenbezit voltooid. De verzameling bestaat uit 185 prenten, tekeningen en aquarellen en is in een aantal decennia door het rijk en de Stichting Vrienden van het Slot Loevestein bijeengebracht. Deze werken hebben voornamelijk het Slot zelf en de directe omgeving en Hugo de Groot als onderwerp. Er kwam een catalogus van de verzameling boeken gereed, waaronder Grotiana, verschenen vóór 1800 en na 1800.

In 1988 voltooide A. de Wilt, lid van de Werkgroep Loevesteyn, zijn doctoraalscriptie over het te Slot Loevestein gevonden skeletmateriaal, in het bijzonder de schedels. Er werd in deze publicatie aandacht geschonken aan de pathologie van het materiaal gerelateerd aan de bewoningsgeschiedenis van het Slot en de voedingsgewoonten in de Middeleeuwen.

In 1990 voltooide M.J. Waale het proefschrift: *De Arkelse oorlog (1401-1421)*. Dit proefschrift leverde voor Slot Loevestein onder andere een nieuwe kastelein op en gaf meer inzicht in hoe het met de kasteleins op Slot Loevestein geregeld was.

In december 1984 werd aan drs. F.H. Eliëns de opdracht verleend om een nieuwe gids over Slot Loevestein, in de serie kastelengidsen van de Nederlandse Kastelenstichting, te schrijven. Deze was voor het nieuwe seizoen in 1985 nog niet gereed. De oude gids *Het Slot Loevestein* van B. Makken, die uitverkocht was, werd gefotokopieerd om aan de bezoekers toch een gids te kunnen verkopen.¹⁷¹ In 1985 werd aan A.M.G. Caminada-Voorham de opdracht gegeven voor het verzorgen van een publicatie over de militaire functie van de vesting Loevestein. Dit boek met de titel *Loevestein, een fort aan de grens van Holland*, werd in 1989 uitgegeven. In 1991 werd de herziene *Kijkgids Loevestein* gepresenteerd. Landelijk zien we in de periode 1985-1995 dat de musea zich meer gaan specialiseren. Slot Loevestein had al een gespecialiseerde collectie maar ondanks de betere ontsluiting van de archieven sinds de jaren zeventig had men op Slot Loevestein niet de professionele mankracht om hier optimaal gebruik van te kunnen maken en de kennis over het Slot en zijn geschiedenis gestructureerd te kunnen uitbreiden.

¹⁷¹ B. Makken, *Het Slot Loevestein* (Utrecht 1981).

5.10 Uitbreiding en restauratie van de verzameling

Op Slot Loevestein werden behalve de restauratie en conserveringswerkzaamheden van de Werkgroep Loevestein door specialisten regelmatig restauraties uitgevoerd ten behoeve van de bestaande collectie. Het ministerie van WVC luidde in 1990 de noodklok over het voortbestaan van het Nederlandse culturele erfgoed. Om de achterstanden in registratie, conservering en restauratie te inventariseren werd een aantal onderzoeken uitgevoerd. De resultaten van de verschillende onderzoeken werden in december door het Ministerie gepubliceerd in de uitgave *Bedreigd Cultuurbezit. Deltaplan voor het cultuurbehoud*. Geconcludeerd werd, dat de grote achterstanden, die bij de rijksmusea waren gesignaleerd, zich bij Rijksdienst Kastelenbeheer in mindere mate voordeden. Op Slot Loevestein werd in het boekendepot in de voormalige commandantwoning in 1992 een klimatologische voorziening geïnstalleerd. Ook werden in de “Schotse Kamer” en de expositieruimte luchtbevochtigers aangebracht.

5.11 Samenwerkingsverbanden

Landelijk is er in de periode 1985 – 1995 binnen de vrijetijdssector al in ruime mate sprake van het aangaan van allerlei samenwerkingsverbanden en allianties tussen bedrijven in verschillende sectoren om de concurrentie voor te blijven. Ook Slot Loevestein zocht naar samenwerking. In 1993 ging een werkgroep ten behoeve van de ontwikkeling en presentatie van de driehoek Loevestein, Woudrichem en Gorinchem als een toeristische drie-eenheid van start, waarbij er naar werd gestreefd om meer bezoekers te trekken en een seizoenverlenging te bereiken.

5.12 Bezoekersaantallen

Jaar	Totaal aantal bezoekers	Winteropenstelling 1 november tot 1 mei	Bijzondere omstandigheden
1985	60.096		
1986	90.328		
1987	74.859		
1988	65.703		Van 19-3 tot 9-4 hoog water.
1989	71.756		Start winter / zomer openstelling.
1990	78.706		
1991	75.653	7.751	
1992	70.732	10.005	Actie in de Libelle, 2.619 extra bezoekers
1993	65.000	4.700	Vanaf Kerst tot Nieuwjaar hoog water.
1994	54.911	3.929	Tot 24-1 hoog water.

In bovenstaande tabel zijn de bezoekersaantallen weergegeven op basis van de jaarverslagen van de Rijksmusea en de Rijksdienst Kastelenbeheer.

De landelijke trend is dat de belangstelling voor monumenten in de jaren tachtig stijgt.

Het hoge bezoekersaantal in 1986 heeft mogelijk te maken met de officiële opening van de tentoonstelling over “De geschiedenis van Slot Loevestein” en de tentoonstelling over “Hugo de Groot”. In dit jaar wordt het ook mogelijk om Slot Loevestein op zaterdag en zondag te bezoeken. Bovendien is de restauratie van het Slot en de vesting dan zo goed als voltooid.

Landelijke was de trend in de jaren negentig dat het museumbezoek, na een aanvankelijke stijging, daalde binnen elk opleidingsniveau. Ook voor hoogopgeleiden werd de gang naar het museum minder vanzelfsprekend. Ook bij Slot Loevestein is er begin jaren negentig een daling van de bezoekersaantallen.

Oorzaak zou kunnen zijn dat met de veranderingen in de maatschappij in deze periode ook het historische besef verandert en daarmee de manier waarop de bezoeker geïnformeerd wilde worden. De belangstelling voor geschiedenis bij het publiek verdween niet, maar de bezoeker wilde het verleden meer gaan beleven in plaats van in algemene zin op een afstandelijke wijze te worden geïnformeerd. De bezoeker op Slot Loevestein werd nog op een traditionele wijze geïnformeerd over kastelen en anekdotisch over de zes eeuwen geschiedenis van het Slot. Door de TV, de pc en het internet ging het bezoek meer verwachten van wat men te horen of te zien zou krijgen. Daarnaast stijgt volgens het Nederlands Bureau voor Toerisme het aantal attracties tussen 1985 en 1997 met 451 en zien we in die tijd een stijging met 69 miljoen bezoeken. Nieuwe attracties trokken de meeste bezoekers. Men probeert op Slot